

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURLARININ GELİŞMESİNDE
SEVGİ VE GÜVENİN ETKİSİ (9-12 YAŞ GRUBU)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

CEYDA AYAZ

BURSA, 2019

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURLARININ GELİŞMESİNDE
SEVGİ VE GÜVENİN ETKİSİ (9-12 YAŞ GRUBU)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

CEYDA AYAZ

Danışman:

Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK

BURSA, 2019

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimler Anabilim / Ana sanat Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda
701521020. Numaralı Ceyda AYZAZ'ın hazırladığı "Çocuklarda Allah Tasavvurlarının
Gelişmesinde Sevgi ve Güvenin Etkisi (9-12 Yaş Grubu) "konulu Yüksek Lisans
Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı,

29.08/ 2019 günü 16.30. - 19.30. saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı /
başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar
verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

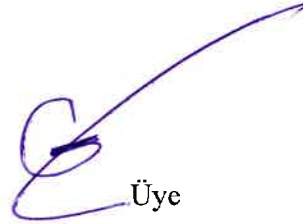
Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Naci KULA

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. İbrahim GÜRSES

Bursa Uludağ Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/08/2019

Tez Başlığı / Konusu: **Çocuklarda Allah Tasavvurlarının Gelişmesinde Sevgi ve Güvenin Etkisi (9-12 Yaş Grubu)**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 99 sayfalık kısmına ilişkin, 21/08/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

21/08/2019

Adı Soyadı: Ceyda AYZ

Öğrenci No: 701521020.

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı:

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK

Tarih: 21/08/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum “**Çocuklarda Allah Tasavvurlarının Gelişmesinde Sevgi ve Güvenin Etkisi (9-12 Yaş Grubu)**” başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: Ceyda AYZ

Öğrenci No: 701521020

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Psikolojisi

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Ceyda AYZ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Psikolojisi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : ix+99
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışman : Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK

ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURLARININ GELİŞMESİNDE SEVGİ VE GÜVENİN ETKİSİ (9-12 YAŞ GRUBU)

Dünya var olduğundan beri, içinde yaşayan insanlar, insan toplulukları, kavimler kendilerinden daha yüce olan varlığa inanma ihtiyacı hissetmişlerdir. İnanma ihtiyacı, insanın fitratında var olan duygudur. İnsanlardaki inanma duygusu, onları arayış içine sokmuştur. Arayış içine girmeleri ise çocukluk çağına denk gelmektedir. Çocukların tanrı tasavvuru pek çok faktöre göre etkilenmekte ve şekillenmektedir. Aile ise bu faktörlerin başında gelmektedir. Aile fertlerinin iletişimi, birbirlerine olan duyguları, özellikle sevgi ve güven duygusu çocuğun olumlu bir tanrı tasavvuru geliştirmesinin sağlar.

Günümüzde boşanmaların, ayrılıkların ve pek çok nedenden dolayı ailesinden ayrı kalan ya da sokakta yaşayan pek çok çocuk bulunmaktadır. Bu çocuklar her şeyden önce sevgi yoksunu olarak büyümekte ve güven duygusunu yaşayamamaktadır. Bu çocukların tanrı tasavvurları, aileleriyle beraber yaşayan çocukların tanrı tasavvurlarına göre çok daha farklı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Allah, Allah Tasavvuru, Sevgi ve Güven

ABSTRACT

Name and Surname : Ceyda AYZ
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Studies
Branch : Phsychology of Religion
Degree Awarded : Master
Page Number : ix+99
Degree Date :
Supervisor (s) : Prof. Dr. Ahmet ALBAYRAK

The effect of love and trust on developing Allah imagination of children(atthe age of 9-12)

Since the world has existed, people, human societies and tribes living in it have felt the need to believe in an entity that is greater than themselves. The need to believe is a feeling in The nature of a person. The sense of belief in people has led them to seek. And their search coincides with their childhood. Children's imagination of God is influenced and shaped by many factors. Family is one of these factors. Communication between family members, feelings for each other, especially love and trust, allows children to develop a positive vision of God.

Today, there are many children who are separated from their families or live on the streets due to divorce, separation and many reasons. First of all, these children grow up as deprived of love and cannot experience the sense of trust. The imagination of these children will be very different from the imagination of the children living with their families.

Keywords: child, God, imagination of God, Lice and trust

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN METODU

1.1. TEZİN KONUSU.....	3
1.2. PROBLEM.....	3
1.3. AMAÇ.....	4
1.4. ÖNEM.....	4
1.5.SINIRLILIKLAR.....	5
1.6.METOD VE TEKNİKLER.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEORİK ÇERÇEVESİ

A. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI.....	6
1.Tanrı Kavramı	6
2. Tasavvur Kavramı	10
3.Tanrı Tasavvuru.....	11
4.Tanrı Tasavvurunun Oluşması	16
B. TANRI TASAVVURU İLE İLGİLİ KURAMLAR VE TANRI TASAVVURU .	27

1. Freud ve Tanrı Tasavvuru	27
2. Jung ve Tanrı Tasavvuru	29
3. Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru	30
4. Piaget'in Bilişsel Gelişim Kuramı	33
5. Harms Teorisi ve Tanrı Tasavvuru.....	35
C. 9-12 YAŞ ÇOCUK PSİKOLOJİSİ	37
1. Psikoloji Nedir?	37
2. Çocuk Nedir?	38
3. Gelişim Olgusu ve Tanrı Tasavvuru.....	43
3.1.Somut İşlem Dönemi(9-12 yaş).....	47
4. Ebeveynin Çocuk Psikolojisine Katkısı	49
D. 9-12 YAŞ ARASI ÇOCUKLARIN ALLAH TASAVVURU	57
1. 9-12 Yaş Arası Çocuklara Göre Allah'ın Tanımı.....	57
2. 9-12 Yaş Arası Çocuklarda Allah Tasavvurunun Oluşumu	58
3. 9-12 Yaş Arası Çocukların Allah Tasavvurunun Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler	61
E.ALLAH TASAVVURUNUN OLUŞMASINDA SEVGİ VE GÜVENİN ETKİSİ	63
1. Allah Tasavvurunun Oluşmasında Anne ve Babanın Etkisi	63
2. Allah Tasavvurunun Oluşumunda Çevrenin Etkisi	71
3. Allah Tasavvurunun Oluşumu ve Gelişiminde Sevgi ve Güvenin Etkisi	75
4. Anne ve Baba Kaybının Çocuğun Allah Tasavvuruna Etkisi	79
5. Yetiştirme Yurdunda Kalan Çocukların Allah Tasavvuru	81
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	89
BİBLİYOGRAFYA	94

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
a.g.t. : Adı gecen Tez
bkz. : Bakınız
ev. : Çeviren
Ed. : Editör/ Yayına Hazırlayan
Akt. : Aktaran
s. : Sayfa
ss. : Sayfa Arası
S. : Sayı
C. : Cilt
vb. : Ve Benzeri
vd. : Ve Diğerleri
yay. : Yayın Evi
t.y. : Tarih Yok
y.y. : Yayın Yok
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
A...F : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İ.A. : İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

İnanmak, insanın doğuştan sahip olduğu bir ihtiyaçtır. Tarihimize baktığımızda ilk insandan bugüne kadar var olan tüm insanların kendilerinden daha yüce olanın varlığına inandıklarına şahit olmaktayız. İnsanlarda bulunan inanma duygusu, onları daha yüce olanı arayış içine sokmuştur. Bunun sonucunda insanlar kendilerini var eden, dünyayı yaratan ve insana hizmet eden bu döngünün sahibini bulmaya çalışmıştır. Bazıları gökyüzündeki varlıkların yüceliğine inanmış, bazıları yaptıkları putlara ilahlık vasfı yüklemiş, bazıları ateşe inanmış bazıları ise havyaların kutsallığına.. Öyle veya böyle insan acizliğinin farkında olmuş ve yaratıcısını zihninde inşa etmiştir. İnsan, tanrı hakkında kendi iç dinamiklerinde de tasavvur etme eğilimine girmiştir.

Tanrı tasavvuru hakkında yapılan çalışmalara baktığımızda tanrıyı tanıma ve ona inanma, sığınma duygularının oluşması çocukluk dönemine tekabül etmektedir. 3-4 yaşlarında çocuk kendisini ve etrafındakileri var eden yaratıcısı hakkında sorular sormaya başlar. 7 yaşından itibaren tanrı tasavvuru şekillenmeye başlar. Ona göre tanrı yüce bir bulut, gökyüzünde oturan dede veya kocaman bir varlığı temsil eden somut ve onun için yücelik vasıflara sahip olan nesnelere. 12 yaşından itibaren somut olan tanrı tasavvuru, iç dinamiklere yerleşmiş, soyut sıfatlara bürünmüştür. Olumlu tanrı tasavvuruna sahip olabilmek, çocuğun psikolojik, sosyolojik ve fizyolojik açıdan sağlıklı olmasına bağlıdır. Dini yaşayış gelişim ile doğru orantılıdır. Çocuk, normal hayatında ne kadar gelişirse zihinsel arayışını ifade eden dini arayış ve gelişimi de o kadar sağlıklı olur. Bu yönden bakıldığında ailesiyle sağlıklı bir iletişim kurabilen ve aile fertleriyle mutlu ve huzur içinde yaşayan çocuk bedensel ve zihinsel gelişimini zamanında ve sağlıklı olarak geliştirir. Ailesinden ayrı, anne veya babası ölmüş yada boşanmış olan aile çocukları, devlet koruması altına alınmaktadır. Ne yazık ki bu çocuklar yeteri kadar sevgi duygusunu yaşayamamaktadır. Hal böyle olunca dini yaşamları da sekteye uğramaktadır. Nitekim din bilinci ve Allah inancı, sevgi ve güven duyguları neticesinde oluşur ve gelişir. Yapılan araştırmalar da bizlere ailelerinden uzakta olan veya herhangi bir sebepten dolayı onlardan ayrı kalan çocukların olumsuz bir tanrı tasavvuruna sahip olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda araştırmamızda, 9-

12 yaş grubu çocukların Allah tasavvuruna etki eden faktörleri sıralayıp, aileleriyle beraber olan ve ailelerinden ayrı kalan çocukların tanrı tasavvurlarını karşılaştırmaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN METODU

1.1. TEZİN KONUSU

Bu yüksek lisans tezinin konusunu, Çocuklarda Allah tasavvuru ve Allah tasavvurunun oluşmasında sevgi ve güven faktörünün etkisi, Allah tasavvurunun oluşumundaki diğer faktörler ile Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan 9-12 yaş arası,

“Beden, ruh ve ahlak gelişimleri veya şahsi güvenlikleri tehlikede olup,

- a) Anasız veya babasız yahut ana-babasız,
- b) Anası veya babası veya her ikisi de belli olmayan,
- c) Anası veya babası veya her ikisi tarafından terk edilen,
- d) Anası veya babası tarafından ihmal edilip,

Fuhuş, dilencilik, alkollü içkileri veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi her türlü sosyal tehlikelere ve kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan ve başı boşluğa sürüklenen çocukların”¹ Allah tasavvurlarını konu edinmektedir.

1.2. PROBLEM

Toplumsal bir kurum olarak aile, son yüzyıl içinde değişime uğramış, büyük aile yapısından çekirdek aileye geçerken aile içi ilişkiler de değişime uğramış, kitle iletişim araçlarının da etkisiyle ailenin eğitime bakış açısı ve eğitim kurumlarından beklentileri farklılaşmıştır.²

Bu sosyo-kültürel ve ekonomik değişim ve gelişimler insan hayatına olumlu etki oluşturduğu gibi olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bu sonuçlar insanı

¹ Asu Kuşay, *Çocuk Yuvasında ve Çocuk Evinde Kalan Korunmaya Muhtaç Çocuklar İle Ailesi Yanında Yaşayan Çocukların Sosyal Becerilerinin Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013, s. 20.

² Sabri Koç, “Türk Eğitim Derneği XVIII.Eğitim Toplantısı”, *Türk Eğitim Derneği XVIII.Eğitim Toplantısı*, Ankara: Türk Eğitim Derneği, 1994, s. 8.

kargaşaya ve belirsizliğe iterek pek çok problemi göz önüne sermiştir.Boşanmaların artmasıyla çocuklar maddi ve manevi çöküntü içerisinde bırakılmıştır.Anne ve babası tarafından mahrum bırakılmış,anne ve babasından herhangi birini veya her ikisini yitirmiş yada her ikisi tarafından terk edilmiş çocuklar yetiştirme yurdunda yaşamını idame ettirmek durumunda kalmıştır.Araştırmamızın esas problemi;Yurtta kalan çocukların sevgi ve güven duygusunu karşılama probleminin, onların dünyevi görüşlerini,Allah tasavvurlarını,dini tutum ve davranışlarını nasıl etkilediği ve aileleriyle kalan çocukların Allah tasavvurları ile karşılaştırılmasıdır.

1.3. AMAÇ

Bu araştırma ile öncelikle 9-12 yaş gurubundaki çocukların Allah tasavvurlarında etkili olan nedenleri belirleyip bu nedenlerden sevgi ve güvenin etkisini ortaya koyarak yetiştirme yurdunda kalan çocukların Allah Tasavvuru ile aileleriyle beraber kalan çocukların Allah tasavvurları arasındaki farkları ortaya koymaktır. Bu anlamda cevap aranacak sorular şunlardır:

1-Çocuklarda Allah kavramı ne ifade ediyor?

2- Çocukların Allah tasavvurlarında etkili olan faktörler nedir?

3-Çocukların Allah tasavvurlarında sevgi ve güvenin etkisi nedir?

4-Yetiştirme yurdunda kalan çocukların dine bakış açılarında içinde buldukları ortamın etkisi nedir?

1.4. ÖNEM

Tanrı fikri ve tasavvuru meselesi geçmişten günümüze kadar pek çok aşamalardan geçmiş ve üzerinde çok çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Tanrı fikri ve tasavvuru kavramı 19.yy'da ilk kez ortaya çıkmış ve çocukların Tanrıyı nasıl düşündükleri merak konusu olmuştur. Yaş guruplarına göre tanrıyı tasavvur etmeleri konusunda araştırmalar yapılmış ve farklı bulguların elde edilmesi konuya farklı bakış açılarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Geleceğin mimarı, anne babası, öğretmeni, öğrencisi olacak olan yeni neslin Allah hakkında ne düşündüğü önemli bir konudur. Çocukların daha sağlıklı tanrı tasavvurlarına sahip olması için daha fazla araştırma yapılması kanaatindeyiz. Bu düşünceler bizleri böyle bir araştırma yapmaya yöneltmiştir.

1.5.SINIRLILIKLAR

1- Araştırmamız sadece daha önce yapılmış olan çalışmaların incelenmesinden oluşmaktadır.

2- Araştırmamızda 9-12 yaş arası çocukların sadece Allah tasavvuru ele alınmıştır.

1.6.METOD VE TEKNİKLER

Araştırmamız için gerekli olan bilgiler, rneklemi oluşturan söz konusu 9-12 yaş çocukları üzerinde daha önce yapılan çeşitli araştırmalardan oluşmaktadır. Araştırmada kaynak taraması metodu kullanılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEORİK ÇERÇEVESİ

A. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI

Tanrı fikri ve tasavvuru tarihten bu yana din psikologları tarafından özellikle çocukluk dönemi tanrı algısı, tasavvuru, tanrının neye benzediği merak edilip araştırılarak çalışma konusu olmuştur. Araştırmacılar çocukların farklı gelişim dönemlerinde Tanrı hakkında ne bildiklerini, ne düşündüklerini ve O'nu nasıl tasavvur ettiklerini araştırmışlardır.³Bu konuda pek çok kuram öne sürülmüştür. Harms teorisi pek çok din psikologu tarafından inceleme konusu olmuştur.

1. Tanrı Kavramı

Geçmişten günümüze tanrı kavramının varlığından söz edebiliriz. Max Scheler, insanın tanrı ve kâinatla birlikte ayrılmaz bir bütün olduğunu savunur. Gerçekten de yeryüzünde yaşayan her topluluğun bir tanrıya inandıkları bir gerçektir. İnsan kendisi ve kendisi dışındakilerin farkına vardığında üstün bir güce inanmaya başlar. Kendinin ve kâinatın varlığının nedenlerini araştırmak için çabaladığında âlemi yaratan ve düzenleyen Tanrı kavramı ortaya çıkmış olur.⁴

Frankl, İnsanın anlam ve değerler ölçütünde varoluşunu arayacağından dolayı bu yönelişin insanüstü bir varlığa doğru olmak zorunda olduğunu belirtmiştir.⁵

İnsan var oluş amacını sorgularken ilk önce kendinden başlar. Ben kimim? Niçin yaşıyorum? Beni kim yarattı? Gibi sorular sorar. Bu sorular insanı aşkın olana yönlendirir. Bu şekilde insan Tanrı'nın varlığına ulaşmaya çalışır.

³ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 1. b., İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007, s. 1.

⁴ Kamıran Birand, "Tanrı Şuuru Hakkında", *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, S. 4 (1953), ss. 89-91.

⁵ Abdülkerim Bahadır, "Psikoterapide Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl", C. 9, S. 9 (2000), s. 10.

Nitekim bu konuda Konfüçyüs, insanın tanrıyla bulabilmesi için kendi içindeki ben'ine bakması gerektiğini, değişmeyen, öncesi ve sonrası olmayan şeyin ben'de var olduğunu belirterek, insanın bunu araştırmasını, esas din ile bağdaştırmıştır.⁶

Bazı düşünürler tanrıyla kabul etmekle beraber ondan bahsedilememesi kanaatindedirler. İptidai din kendini ilk aşamada putperestlik(fetişizm) ,şeyatinperestlik (polidemonizm) ve tabiatperestlik(naturizm) olarak gösterir. Böylece insanlar ilk aşamada canlı veya cansız varlıklara tapınma ihtiyacı duymuşlar ve bunu gerçekleştirmişlerdir. İkinci aşaması animizm yani maddeden uzak ruha ait bir bağlanma ve inanma şeklindedir.⁷

Paul Tillich tanrı için “nihai gerçeklik”, ”kendinde varlık”, ”varlığın temeli”, ”varlığın gücü” ifadelerini kullanmaktadır.⁸

O, sonsuz ve sınırsız özelliğinden dolayı tanrıdan bahsedilmemesi gerektiğini, Tanrı'nın bir varlık olmayıp, bizatihi varlığın kendisi olduğunu düşünür. Tanrı'nın bizatihi var olması da onun başlangıç ve sonunun olmaması anlamlarına gelmektedir. Anselm'in şu cümlesi Tanrı'nın büyüklüğünü açıklayacak niteliktedir:

*"Sen dün var değildin, bugün de var olmuş değilsin ve yarın da var olmayacaksın, ancak dün, bugün ve yarın sensin. Gerçekte, sen dün, bugün ve yarın da değilsin, daha ziyade kendisin, bütün zamanların dışındasın. Çünkü dün, bugün ve yarın tamamıyla zamana aittir, ancak, sensiz hiçbir şey olmasa ve bunun yanında zaman ve mekânda bulunmasan da, her şey senin içindedir. Hiçbir şey seni ihata edemez ancak sen bütün her şeyi kuşatırsın"*⁹

Spinoza da aynı şekilde tanrının aşkın olup her şeyi bildiğini, her şeyin yaratıcısı ve sebebi olduğunu, irade ve kudret sahibi olduğunu, ezeli ve ebedi olduğundan bahsederek onun ilahi yönüne vurgu yapmıştır.¹⁰

Tanrı kavramı, kâinatı ve mevcudatı yarattığı var sayılan, ilahi güç anlamlarına gelmektedir.

Tanrı kavramı insanın hayatı anlamlandırmasında önemli bir role sahiptir. Öncelikle Tanrının yoktan var etmesi hasebiyle insanın kendisini yaratan bir varlığın

⁶ Akif Akto, “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2 (2011), s. 213.

⁷ Mustafa Şekip Tunç (çev.), “Dini Duygu”, C. 7, S. 13 (2014), ss. 303-321.

⁸ Necmettin Tan, “Paul Tillich'in Tanrı Anlayışı”, S. 8 (2013), s. 58.

⁹ Aydın Topaloğlu (çev.), “Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Tann Kavramı”, S. 28 (2005), s. 210.

¹⁰ M. Kazim Arıcan, “Spinoza'nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1 (2007), s. 176.

olduğunu bilmesiyle kafalardaki pek çok soruya cevap bulur. Nitekim insana akılı veren odur ve o akılla düşündüren insanın araştırıp kendisini bulmasını sağlayan yine odur. Böylelikle insan akıyla evrene, hayata insanlara ve diğer varlıklara bakarak varlığın sebebini, yaratıcının varlığını bulur.

Bergson, ilim, sanat ve felsefeden yoksun toplumun var olabileceğini fakat dinsiz toplumun olamayacağını belirterek dinin insan hayatındaki rolü ve önemini vurgulamıştır.¹¹

Din duygusu, insanların ilahi vasıfları atfettiği varlık ile duygusal bağ kurması ve ona karşı duyarlı olmasıdır.¹²Çocuklarda dini düşüncenin başlangıcında Tanrı kavramının rolü büyüktür. Dini bir kavramı ifade eden Tanrı, cennet, cehennem, ahiret gibi kavramların çocukta oluşturacağı tasavvur çok ehemmiyetli olduğundan bu kavramların özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

“a) Kavramlar, doğrudan duyu verileri değildir; fakat duyu verilerini inceden inceye işleme, birleştirme ve yorumlamadan kaynaklanan bir şeydir. b) Kavramlar, organizmanın önceki deneyimlerine dayanır. c) Kavramlar farklı duysal deneyimleri birbirine bağlayan, bağlantılandıran ve birleştiren karşılıklardır. d) Bu tür bağ ve bağlantıların mahiyetçe sembolik olduğu, aynı karşılıkların çeşitli verileri temsil ettiği anlamı çıkarılabilir. Bu karşılık genellikle bir kelimedir. e) Organizmanın içsel süreci bakımından, kavramlar seçici faktörleri temsil ederler.” Kavramlar yaşla birlikte değişme ve gelişme eğilimindedir. Kavramların sayısı, artarken ve daha karmaşık hale gelir, fakat buna karşın daha mantıksal olur”¹³

Dini kavramlar tecrübe yoluyla elde edilir. Çocuk kullandığı dili benimser ve ailede kendine rol model seçer. Onun davranışlarını özümser. Öncelikle dilde kullanılan dini kavramlara aşinalık başlar. Daha sonra yaptığı gözlem sonucu anne ve babasının ve ailedeki diğer fertlerin yaptıkları ibadetler ilgisini çeker. Nedenini bilmeden ve araştırmadan onlardan gördüklerini uygular. Anne babasının yaptığı dua gibi dua eder. Çocuk anne babasını taklit etmez onların yaptığı davranışların altında yatan nedenleri bulup kendini geliştirebilir. Örneğin namaz kılan annesini gören çocuk bir müddet sonra

¹¹ Akif Akto, “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2 (2011), s. 195.

¹² Ali Baz Bilici, “Çocukta Dini Duygunun Teşekkülü”, C. 14, S. 1 (2012), s. 198.

¹³ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 3.

namaz kılmak isteyecektir, annesini gözlemediğinde namazdan önce abdest aldığını fark edecek ve kendisi de abdest alacaktır. Kuran okuyan babasını gören çocuk yine aynı şekilde onu örnek alacak ve tanrı, namaz, abdest gibi dini kavramlarla etkileşim haline girecek ve onları algılayacak, kavramlaştıracak ve zihninde sembolize edecektir. Bu şekilde algıların, olayların ve sembollerin yüce alana aktarılması ise dini düşüncüyü meydana getirmektedir.

İnsan deneyiminin diğer alanlarından etkilenen zihinsel süreçler, kavramlar özellikle de dini kavramlar duygusal izlenimlerle şekillenir. Sevgi, güven, suç, cezalandırma gibi zihinsel kavramların hepsi ilk duygusal tecrübelerden, yani evde var olan bireylerle olan ilişkisinden doğan duygusal tecrübelerden kaynaklanır. Çocukta ahlaki ve estetik gelişme onun fiziksel ve kişisel dünyasına yönelttiği korku, hayranlık, sevgi gibi duygulardan kaynaklanır. Bazı yazarlar dini tecrübenin en temel bileşeninin huşu duygusu olduğunu iddia ederler. Huşu ise korku ve sevginin kesiştiği saygı noktasıdır.¹⁴

Nitekim tanrının azamet ve celali öyle yücedir ki insanlar ona karşı hem korku duygusu beslerler ve aynı zamanda ona hayran kalırlar. Böylece insanlar yaratıcıya duymuş olduğu korku ve hayranlık duygularının birleştirilerek saygıyla yönelirler.

Vinacke de tanrı kavramının niteliklerini şu şekilde özetlemektedir:

“Tanrı kavramları, doğrudan duyu verisi değildir. Fakat onlar, ‘benim babam’, ‘benim evim’, ‘doğal dünya’ gibi duyu verilerini inceden inceye işlemesinden, birleştirmesinden ve yorumlamasından çıkarılan bazı sonuçlardır. 2) Tanrı kavramları, çocuğun anlam özelliklerini kavramadaki düzeyinden dolayı adlandıramadığı önceki tecrübelerine dayanır. 3) Tanrı kavramları, ‘baba güçlüdür, büyüktür, her şeye gücü yeter, beni korur, benim için para kazanır’. ‘İsa Tanrı gibidir, o bütün çocuklara bakar, ilgilenir’. ‘Tanrı gökyüzünde büyük bir babadır’ gibi ayrı duygusal tecrübelerin birbirine bağlayan ve birleştiren cevaplardır. 4) Böyle bağ ve ilişkilerin sembolik olduğu, aynı cevapların birçok verinin yerine geçtiği sonucu çıkarılabilir. Bu cevap, ‘Tanrı’ genellikle bir kelimedir. Bu kelime, belki de insan ilişkilerinde en iyi olduğu düşünülen tüm tecrübeleri birleştiren bir kelimedir. Tabii ki bu kelime, aynı zamanda öfke, yalancılık, beklenmeyen ve keyfi cezalar gibi insan ilişkilerindeki en kötüyü sembolize de eder. 5) Çocuğun içsel süreçlerinde Tanrı kavramları seçici faktörler ortaya koyar, örneğin, Tanrı, iyi veya kötü olmayan olarak tanımlanır”¹⁵

¹⁴ a.yer, s. 6.

¹⁵ a.yer. 5

Goldman ise çocuktaki tanrı kavramını kendi algısında geliştirdiği imgelerden, farkına vardığı nesnelere, farkına varamadığı işlenmemiş algıları ortaya çıkararak anlamlandırdığını /isimlendirdiğini düşünür. Ona göre bunlar çocuğun hayal ettiği ve sonra düşündüğü dini benzetmenin temelidir.¹⁶

Tanrı kavramının tanımının imkânsız olduğu düşünülmektedir. Çünkü tanrı;

Kâinatın bir parçası olmayan fakat kâinatı yaratan, zaman ve mekândan münezze olan, yaratılmış olan her şeyden daha güçlü ve mutlak iyi olan, başlangıcı ve sonu olmayan yüce varlık, gözle görülmeyen, hiçbir şeye muhtaç olmayan, eksik sıfatlara sahip olmayandır. Dolayısıyla tanrı hakkında söylenen şeyler her zaman eksik kalacaktır.

2. Tasavvur Kavramı

Tasavvur kavramı sözlükte “1-Zihinde canlandırma, tahayyül etme, göz önüne getirme 2-Yapılmasını düşünme.” anlamlarında kullanılmıştır.¹⁷

Tasavvur (Representation) kavramı; “olayların, olguların ve nesnelere zihinde canlanmasını sağlayan, onları temsil eden veya onların yerini alan kavram, simge veya düşünce anlamlarına gelmektedir.¹⁸ Düşüncenin bir çeşidi olarak kabul edilen tasavvur; psikolojik güç ve duygusal uyarıcılarla zihinde önceden oluşan nesne ya da eylemin zihinde tekrar canlanması ve anlam kazanması şeklinde tanımlanmıştır.¹⁹

Tasavvur yetisi insanın algılamasını, içselleştirmesini, zihninde canlandırmasını sağladığından aynı zamanda onun anlam dünyasını genişleterek insanı, bilim, sanat, astronomi, felsefe, müzik gibi alanlarda eserler üretmesine de yardımcı olur.²⁰ Tasavvur için yapılmış başka bir tanım şudur: Bilgi, kavram ve tasarım düzeyinde bulunuyor, olumlu ya da olumsuz bir hüküm bildirmiyorsa tasavvur adını alır.²¹ Bilişsel psikolojide nesnelere zihin tarafından dolaylı olarak kazanılır yani o nesne için kullanılan temsiller, düşünceler, semboller vasıtasıyla nesne kavranılır. Bu haliyle tasavvur nesnel bir süreç

¹⁶ a.yer

¹⁷ Erhan Akyüz, *7-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, (Bitirme Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1995, s. 26.

¹⁸ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 7.

¹⁹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 1. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987, s. 159.

²⁰ Özer Çetin, “Erich Fromm’da Tanrı Tasavvuru”, C. 18, S. 3 (2018), s. 76.

²¹ TDV İslam Ansiklopedisi, C.40, s. 127.

olmaktan çıkarak insanın iç dünyasında var ettiği haliyle ve toplumun yönlendirmesiyle son halini alır.²²

Nitekim yanında ibadet edilen, dini vecibelerini yerine getiren ailede büyüyen çocuğun dine yüklediği anlam ile hayatında Allah kelimesini bile duymayan ibadetin ne olduğunu gözlemlemeyen çocuğun dine yüklediği anlam aynı olmaz. Bu çocukların Tanrı tasavvurları da aynı olmaz. Burada çocukta herhangi bir nesnenin tasavvurunun gelişiminde çevrenin etkisini görmekteyiz.

Piaget çalışmasında tasavvur dönemi olarak adlandırdığı süreç işlem öncesi dönemle başlar, somut işlemler döneminde ise noktalanır. Piaget bu dönemdeki çocuğun nesnelere imgeler yordamıyla zihninde var etme becerisini elde ettiğini varsaymıştır. ²³Bu ilk merak ve tasavvur yeteneğiyle çocuk, dini kavramlarla karşı karşıya geldiğinde onları anlamlandırma adına tasavvur edecek ve dini tecrübe konusunda ilk adımı atmış olacaktır.

3.Tanrı Tasavvuru

Tanrının varlığı konusu, insanların ortak bir sorunudur ve insan yaşamındaki en önemli ve vazgeçilemez olan gerçeğinden biridir. İnsan hayatındaki hiçbir fikir, düşünce veya tartışma, Tanrının varlığı ve gerçekliği düşüncesi kadar güçlü bir etkide bulunmamıştır. İlk insandan itibaren yaşayan tüm insanlar için geçerli olan bu gerçeklik, geçmişten bugüne kadar var olan tüm dinlerin, tanrı tasavvuruna sahip olmasına neden olmuştur. Tüm dinler, tanrı, mutlak gerçek olan yaratıcının tasavvuru çerçevesinde bina edilmiş ve diğer gerçekler bu fikrin etrafında form bulmuştur. İnsan, yaşamını devam ettirebilmek, anlamlandırabilmek ve etkileşim kurabilmek için Tanrıyı tasavvur etmek zorundadır. İnsanın Tanrı'yı zihninde tahayyül edebilme yeteneği, onu biyolojik bir unsur olmaktan çıkarmış, tarih yazan, kültür ve medeniyet inşa eden bir varlık haline getirmiştir. Din ise, insandaki var olan bu yeteneği geliştirmiş ve onun bir yörünge kazanmasını sağlamıştır.

Tanrı tasavvuru, *'bireylerin küçük yaşlardan itibaren zihinsel gelişimlerine, edinmiş oldukları bilgi ve yaşantılarına, yetişme ve düşünüş tarzlarına ve bağlı oldukları dinin inanç esaslarına göre Tanrı'yı zihinlerinde canlandırmaları,*

²² Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 7.

²³ a.yer, s. 8.

biçimlendirmeleri ve anlamlandırmaları”²⁴olarak tanımlanmaktadır. Tanrı’yı anlama, bilme, tasavvur etme tarihsel olarak insanların gerçekleştirdiği zihinsel bir süreçtir. Tanrı’yı tasavvur etmede tek bir tasavvurdan söz edilemez. Tanrısal özellikler ve sıfatlar da bunu gerektirir.²⁵

Tanrı tasavvuru insanın anlam arayışının sonucudur. İnsanın bu arayışının ve hayatının sorunsuz şekilde ilerleyebilmesi için sahih bir tanrı tasavvuruna ihtiyacı varır. Bu anlamda İslamiyet’te Kuran’ın nazil olmasındaki ilk sebep insan zihninde sahih bir Allah tasavvuru oluşturmaktır. Bu sebeple Kuran’ı Kerim’de Allah Teâlâ isim ve sıfatlarıyla insanlara tanıtılmış ve insanın anlam arayışının doğru bir zemine oturtulması amaçlanmıştır.²⁶

General Social Survey’in tanrı imajı verilerine göre üç çeşit tanrı imajı olduğu belirtilmiştir: Kral Tanrı, Şifa Veren Tanrı ve İlişkisel Tanrı. Yapılan araştırmalarda kadınların Şifa Veren Tanrı’yı tasavvur ettikleri ortaya çıkmıştır.²⁷ Yapılan çalışmalarda, Tanrı fikri ve düşüncesi ile Tanrı tasavvuru ve imgesinin aynı kavramlar olmadığı, hem duygusal hem kavramsal açıdan her ikisinin farklı olguları ifade ettiği vurgulanmıştır.²⁸Tanrı tasavvuru ve tanrı algısı da aynı şey değildir. Tasavvur zihinsel içerik, insandaki bir his veya fikir olmanın yanı sıra Ruzzito’ya göre, insanın sembolize etme yeteneğinin Tanrı kavramıyla bütünleşerek hayata yansımadır, tüm yaşantısal düzeylerde dir.²⁹Nitekim tanrı kavramı daha bilişsel, tanrı tasavvuru ise daha duygusal ve öznel bir süreçtir. Şu halde tanrı tasavvuru bizlere tanrının zatını değil, zihinlerdeki sembolleri ifade eder.

Yavuz, tasavvur kavramını; olayların veya olguların, ruhsal güç ve duyularla zihinde oluşması, canlanması, form bulması veya hatırlanması olarak tanımlamaktadır.³⁰ Bu bağlamda Tanrı tasavvuru da bizi tanrıyı düşünmemize sevk eden nesnelere, kavramların zihnimizde canlanması, anlam kazanması ve yeniden var olmasıdır. Şu

²⁴ Çetin, “Erich Fromm’da Tanrı Tasavvuru”, s. 79.

²⁵ Mahmut Ay, “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansımaları”, S. 2 (2005), s. 107.

²⁶ Soner Aksoy, “Kral Tanrı Allah’ın Krallığı, Halil Hacımüftüoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, 280 s.”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, 2018, s. 327.

²⁷ Fatma Gündüz (çev.), “Tanrı İmajlarında Cinsiyet Farklılıkları”, S. 6 (2005), s. 151.

²⁸ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 8.

²⁹ Beyazıt Yaşar Seyhan, “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler”, C. 18, S. 1 (2004), s. 68.

³⁰ a.yer, s. 67.

halde Tanrı Tasavvuru kişinin Tanrıyı algılama şeklidir. Tasavvur her bireye göre farklılık kazanacağından dolayı öznel bir süreçten oluşmaktadır.

Tanrı fikri ve tasavvuru hakkında Nelson ve Jones'in yapmış olduğu ilk araştırmada Freud'un Tanrı'nın babanın yüceltilmesiyle ortaya çıktığı fikrine karşılık Tanrının anneye olan ilişkilere bağlı oluştuğunu savunmuşlardır. Tanrı'nın babayı yüceltmekten ziyade anneye çok benzediğini savunmuşlardır. Yine aynı şekilde Strunk da 1959 yılında Tanrının annenin özelliklerine benzediği sonucuna ulaşmıştır.³¹

1964 yılında Deconchy tarafından tanrı tasavvuru hakkında yapılan araştırmada şu sonuçlar elde edilmiştir. Piaget'in somut işlemler dönemine tekabül eden 9-10 yaşlarındaki çocukların tanrıyı somut haliyle yani nesnel sıfatlar yardımıyla tasavvur ettikleri fakat yine Piaget'in Soyut işlemler dönemine karşılık gelen 12-13 yaş gurubu öğrencilerin Tanrı'nın sıfatları hakkında soyut düşündüğü onun iyi, merhametli, adil olduğu bağışlayıcı ve baba oluşuna dikkat çekilmektedir.³²

1969 yılında Vergote ve arkadaşları tarafından tanrı tasavvurunda anne ve baba arasındaki ilişkiyi ölçmek adına yapılan araştırmada Tanrı'nın özelliklerinin anneye benzemesine rağmen denekler tarafından baba imajına benzetildiği sonucuna varılmıştır.³³Nelson'un diğer bir araştırmasında Tanrı'nın anneye mi yoksa babaya mı benzetildiği konusunda tercih edilen ebeveynin tanrıya benzetildiği sonucuna ulaşmıştır.³⁴

1975 yılında Spilka, Addison ve Rosensohn yapmış oldukları araştırmalarında Tanrı imajının popüler zihinde klişeleşmiş bir özelliğe sahip ve kültürel kökenli olduğunu ortaya koymuşlardır.³⁵ Beit-Hallahmi ve Argyle 1975 yılında yaptığı çalışmada Tanrı tasavvurunun yansıtılmış bir sevgi nesnesi olduğu sonucuna varmıştır.³⁶

Pagels,1976'da yaptığı çalışmada Tanrı'nın "Kral, Efendi, Sahip, Hâkim ve Baba" gibi erkeksi sıfatlara sahip olduğunu ortaya koymuştur. Pagels'in aksine Roberts çalışmasında Amerikan dininin kadınsılığına vurgu yapmıştır.³⁷

³¹ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s. 51.

³² a.yer. 52.

³³ a.yer. 53.

³⁴ a.yer. 54.

³⁵ Gündüz, "Tanrı İmajlarında Cinsiyet Farklılıkları", s. 151.

³⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 55.

³⁷ Gündüz, "Tanrı İmajlarında Cinsiyet Farklılıkları", s. 151.

Schaefer ve Gorsuch 1991 yılında psikolojik uyum ve dindarlık ve tanrı inancı arasındaki ilişkiyi tespit etmek için araştırma yapmışlar ve sonuçta tanrıya inanan öğrencinin hem iç güdümlü hem de sağlıklı bir kişiliğe sahip olduğunu, tanrıya inmayan öğrencininse dış güdümlü ve uyum bozuklukları yaşayan takıntılı uyumsuz bir kişiliğe sahip olduğunu gözlemlemiştir.³⁸

Théodule Ribot, dini duygunun üç aşaması olduğunu savunmuştur: Birinci aşamada somutlaştırma, somut tahayyül evresidir. İkinci aşama ahlaki unsurların dâhil olmasıyla beraber soyutlama ve genelleme evresidir. Üçüncü aşamada duyguların yavaşça silindiği dini duyguların zihni duygulara karıştığı dönemdir.³⁹

Vianello vd. 1992’de yapmış olduğu araştırmasında 6-7 yaş gurubu çocukların tanrıyı olağanüstü bir dev, üstün güçleri olan bir sihirbaz veya görünmeyen bir adam olarak tasavvur ettiklerini, 8-10 yaşlarında tanrıyı ruhsal olarak düşündüklerini tespit etmiştir. Ona göre 10-11 yaşlarındayken çocuk artık tanrıyı göremeyeceğini fakat her zaman insanların yanında olacağını kavramaya başlar. Ayrıca insan biçimli tanrı imgesinin 7 yaşından itibaren azalmaya başladığını gözlemlemiştir.⁴⁰

Tanrı tasavvurlarıyla ilgili ülkemizde yapılan çalışmalar düşünüldüğünde Yavuz’un 7 ve 12 yaş gurubuna yapmış olduğu araştırmada çocukların akıl gözlem ve eğitim gibi aşamalardan geçtiği sonucuna ulaşmıştır. Öcal’ın ise 4 ve 10 yaş gurubuna yapmış olduğu Allah tasavvurları çalışmasında bu dönemdeki çocukların Allah’ı tecrübe ettikleri somut verilerle algıladıkları, Allah’ı büyük, göklerde, dede vb benzetimlerle tasvir ettiklerini 10.yaşa doğru Allah’ın soyut olan sıfatlarını kavramaya başladıklarını belirtir. Yıldız 7 ve 11 yaş gurubunu incelemiş ve sonuç olarak somut bir tanrı anlayışından soyut bir tanrı anlayışına geçiş olduğunu tespit etmiştir. Hökelekli de 7-11 yaş gurubu çocukların mantıksal düşünme dönemine girdiğini, zihinsel becerilerin etkin olarak geliştiğini, çocuğun hayal ve reel dünyayı ayırabilecek seviyeye ulaştığını

³⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 58.

³⁹ Tunç, “Dini Duygu”, s. 304.

⁴⁰ Mualla Yıldız, “Çocukların Tanrı İmgesinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, C. 7, S. 13 (2013), s. 47.

vurgular.⁴¹Ayrıca Halise Kader Zengin'in yaptığı araştırmada 7-11 yaş arası çocukların Allah'ı insan olarak çizdikleri görülmüştür.⁴²

Üniversiteli gençlerin tanrı tasavvurları incelendiğinde Yapıcı, genellikle gençlerin olumlu tanrı tasavvurlarına sahip olduklarını vurgulamıştır. Yine diğer araştırmalarda olumlu tanrı tasavvuruna sahip gençlerin benlik algılarının da olumlu olduğu⁴³,gençlerin Allah'a içtenlikle bağlandığı ve dini davranışlarını iç motivasyonlarıyla⁴⁴ yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Mehmedoğlu, Rizzuto'ya atıfla, Tanrı kavramıyla teologların varlığı ve yokluğunu metafizik olarak tartıştıkları olgu olduğunun anlaşıldığını; Tanrı tasavvuruyla ise, insanın duygusal olarak kabul ettiği Tanrı tasvirinin ifade edildiğini vurgulamıştır.⁴⁵

Sinanoğlu, her bireyin kendine has tanrı tasavvuru algısı olduğunu fakat tanrıyı anlatan söz ve ifadelerinin yetersiz olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶ Öyle ki kitabi dinlerin tanrı algıları ve tasavvurları farklıdır. Bir dinin içerisinde bile farklı tasavvurlarla karşılaşabiliriz. Daha özele indiğimizde her insan kendi zihninde tasavvurunu oluşturmaktadır.

Tanrı tasavvurlarının farklılığı açısından İlkçağ filozofu olan Ksenophanes'in ifadeleri konu açısından ilgi çekicidir:

“Homeros ve Hesiodos tanrılara,insanlar arasında ne kadar ayıp ve kusur varsa hepsini yüklemişlerdir:Hırsızlık,zina ve birbirini kandırma..İnsanlar tanrıların kendileri gibi olduklarını ve kendilerinkine benzeyen elbiseleri,sesleri ve biçimleri olduğunu sanmaktadırlar.Evet,eğer öküzleri,atların ve aslanların elleri olsaydı ve onlar elleriyle insanlar gibi resim yapmasını ve sanat eserleri meydana getirmesini bilselerdi,atlar Tanrıların biçimlerini atlarinkine,öküzler öküzlerinkine benzer çizerlerdi ve onların her

⁴¹ Hayati Hökekleli, *Psikolojiye Giriş*, 2. b., İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2009, s. 33.

⁴² Halise Kader Zengin, “Almanya'daki Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi: Âdem ve Havva Kıssası - Yaratılışı, Cennetten Çıkarılışları - Bağlamında 1-4.,6. Sınıf Çocukları Üzerine Bir Araştırma”, C. 51, S. 1 (2010), s. 233.

⁴³ Ayşe Koç, *Üniversite Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 92.

⁴⁴ Emine Erdoğan, “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısının Dini Yönelim Biçimleri İle İlişkisi”, C. 11, S. 25 (2014), s.182.

⁴⁵ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 172.

⁴⁶ Abdulhamit Sinanoğlu, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, 1. b., Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005, s. 15-21.

birine de kendi türlerine uygun bedenler verirlerdi.Habeşler Tanrıların kara ve basık burunlu,Trakyalılar ise mavi gözlü ve kızıl saçlı olduklarını söylerler.”⁴⁷

Tanrı'nın varlığına inanma ve onu tasavvur etmede, insanın iç dinamikleri kadar, içinde yaşanan kültürel yapı ve mensup olunan dinin de etkisi bulunmaktadır. Çocukluk döneminin ilk yıllarından itibaren oluşmaya başlayan Tanrı tasavvurlarının bireylerin duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu kabul edilir. Kişinin zihinsel gelişim süreci, yetiştirilme tarzları, çevreyle olan etkileşim ve bağlı olunan dini inanç yapıları, Tanrı'nın zihinlerde anlamlandırma ve algılanma biçimini etkilemektedir.⁴⁸

4.Tanrı Tasavvurunun Oluşması

Tanrı tasavvuru çocuklukta meydana gelen en önemli gelişmedir. Tanrı tasavvurunun gelişmesiyle çocuk dini anlamlandırma adına ilk adımı atmış olacaktır. Çocukluk dönemi duygusal gelişimin en yoğun olduğu, dini duyguların da gelişimi açısından en önemli kabul edilen bir süreçtir. Çocukluk döneminde duygular doğar, gelişir ve ileriki yıllarda oluşacak karakterin temelleri bu dönemde atılır. Çocukluk dönemi dini duyguların ve dini uyanışın gerçekleştiği kritik bir dönemdir. Çünkü insan duygusal bir varlıktır. Dini yaşamın duygu boyutu, çocukluk döneminde din algısının ve din eğitiminin yeterli ve uygun düzeyde verilmesiyle oluşur.⁴⁹

Bağlanma arzusu ve güven duygusu, himaye edilme isteği çocukta doğduğu andan itibaren vardır. Bu duygular zamanla dini duyguların ortaya çıkmasını sağlar.⁵⁰ Duygular, insanın hem doğuştan sahip olduğu hem de sonradan öğrenmiş olduğu kabiliyetlerdir.⁵¹Nitekim çocuk dünyaya geldiğinde korumasız ve acizdir. Kendini ifade edemez, kendi işini kendi göremez. Onu koruyan, kollayan, tüm ihtiyaçlarını gideren ailesiyle arasında öncelikle güven duygusu oluşur. Bu güven duygusuyla sevgi tomurcukları atılır. Zamanı geldiğinde de çocuk bu duyguları sonsuz ve sınırsız olana yöneltir.

⁴⁷ www.wikizero.com/tr/Ksenofanes

⁴⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 171.

⁴⁹ Esra Türk, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 14, S. 3 (2014), s. 157.

⁵⁰ Mehmet Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, (Bitirme Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2001, s. 17.

⁵¹ Esra Türk, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 14, S. 3 (2014), s. 145.

İnsanlar duygularıyla yaşarlar. Sevgi, merhamet, güven gibi duygular toplumu oluşturan unsurları birleştiren güçlerdir. Ç.Schwarz, insan ruhunda ilk beliren şeyin duygu olduğunu ve bütün hayatı boyunca o ruhun temeli olarak kalacağını dile getirerek duygunun insanın en temel yapı taşı olduğunu belirtmiştir.⁵² Din duygusu, insanın doğuştan getirdiği doğal ve yaradılışına uygun, aynı zamanda basit bir duygudur.⁵³ Din algısı, tanrı tasavvuru kendinden yüce olanı kabullenıştır. Bu da insanlarda güven, merhamet, sevgi gibi duyguların ortaya çıkmasına vesile olur.

Dini tecrübe, duygusal bir özelliğe sahip olup içerisinde hissedilenler çift yönlü karmaşık yapıya sahip duygular ve algılardan meydana gelir. Din duygusu ise dini tecrübe alanında bulunan duygu ve algıların tamamına denir. Yani din duygusu, dini konuların insanlar üzerinde uyandırdığı heyecanlardır.⁵⁴ İnsanlar dua ederlerken ne hissederler? İnsanın kendisini aciz olduğunu kabul etmesindeki sebep nedir? Yüce olana sığınma gibi konular insanlar üzerinde derin duyguların oluşmasını sağlar.

Din duygusu sevgi bağlanma güven duygularını temel alarak zihni öğelerle güçlenir ve sosyal gerçeklik kazanır.⁵⁵ Din duygusu bu duyguları temel alarak oluşur eğitim ve zihinsel süreçlerle gelişir. Dini inanç, her yönden üstün ve kâmil olan varlığın tanrı oluşunu bilişsel olarak kabullenme, ona saygı gösterme ve güven duymayı ifade eder.⁵⁶ Öyleyse Allah'a iman bu duygular içerisinde varlık kazanır. Sonuç olarak da insan sevgi ve korku arasında rabbine giden yolu keşfetmiş olur.

Jung bu konuda, dini tecrübeyi elde eden ve hayatına uygulayan insanın kendisine güzellik kattığını, kâinata ve topluma ihtişam veren sonsuz bir hazineye sahip olduğunu dile getirmiştir.⁵⁷

Yapılan bir araştırmaya göre 7-12 yaş arası çocukların(kız-erkek) büyük bir kısmı Allah'a muhtaç olduklarını ifade etmişler ve Allah'a güvenip sığınmak istediklerini dile getirmişlerdir.⁵⁸ Dini inanç, davranış ve duygu Tanrı inancının bağlılık

⁵² Mahmut Bal, *7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce*, (Bitirme Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1996, s. 1.

⁵³ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972, s. 104.

⁵⁴ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 9. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 137-138.

⁵⁵ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 20.

⁵⁶ Hacı Ali Özdemir, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı(Burdur Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015, s. 1.

⁵⁷ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s. 140.

⁵⁸ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, 37. b., Timaş Yayınları, 2018, s. 90.

mekanizmalarını harekete geçirmede rol oynar.⁵⁹ Dini karakteri gelişen bir birey aynı zamanda sosyal hayatında da olumlu davranışlar sergiler.

'Dini duygu, ruhun derinliklerine kök salmış, ayrı bir anlamı, değeri ve hedefi olan bir duygudur.⁶⁰ Dini duygu Max Müller'e göre sonsuzluk anlayışı şeklindedir. Son olanın etrafında, çevresinde, önünde ve arkasında ve içinde bir yerlerde mutlaka bir sonsuzun var olduğunu düşünür. Dinler de sonsuzdan bahsettiği için ona göre din, duyguların idrak haline dönüşüp, zihni olgunlaşma sonucu oluşur.⁶¹

Dini duygu, düşünce ve davranışın sonucu olan tanrı tasavvurlarıyla ilgili çalışmaları incelediğimizde, bu konunun genel olarak çocukluk dönemi içerisinde ele alındığı görülmektedir. Çocuğun yaşının ilerlemesiyle beraber bilişsel gelişimi, aile ve çevresiyle olan etkileşimi sonucunda onları model alması, taklit etme, sosyalleşme gibi sosyal gelişimini sağlayan etkinliklerde bulunması sonucu dini duygu ve düşünce ve tanrı tasavvurunun şekil aldığı görülmektedir.⁶² İçinde yaşanılan ortam ve bağlı bulunulan kültür dini inancı şekillendiren faktörlerden bazılarıdır. Nitekim bazı çevrelerde yasak ve kerih görülmeyen söz ve davranışlar bazılarında toplum tarafından yanlış kabul edilmektedir. Çocuk da bulunduğu ortam şartlarına uyum sağlar. Nitekim Peygamberimiz fitrat hadisinde çocukların zamanla ailelerinin bağlı bulunduğu dine uyum sağladıklarını vurgular. Öte yandan çocukların dini yönden gelişmesinin ve olgunlaşmasının desteklenmemesi, onların içindeki din duygusunu ortadan kaldırmaz. Din duygusu bir bütünün parçasıdır. O olmazsa çocuğun gelişimi tam olarak oluşmaz.⁶³

Çocukta din duygusu, dini potansiyelin varlığı pedagojik tecrübeler yoluyla kanıtlanmıştır.⁶⁴

Çocuğun fitraten inanma ihtiyacının oluşu ve bunun sonucunda Allah'ı tasavvur etme eğilimine girmeleri sayesinde merak ettiklerini, öğrenmek istediklerini ve ilgi çeken her şeyi sorması onların en temel özelliğidir. Allah var mıdır? Allah nasıl bir

⁵⁹ Akto, "Kişilik Oluşumunda Din'in Rolü", s. 211.

⁶⁰ Adem Şahin, *Yetiştirme Yurtlarındaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 24.

⁶¹ Tunç, "Dini Duygu", s. 304.

⁶² Celal Çayır, "Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerinde Bir Araştırma", C. 15, S. 2 (2013), ss. 25-60.

⁶³ Mustafa Öcal, "Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma", C. 13, S. 2 (2004), s. 30.

⁶⁴ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 55.

varlıktır? Allah nerededir? Tarzındaki pek çok soru çocuk tarafından ebeveyne yöneltilir.⁶⁵

Çocuklar güven duydukları kişilere özellikle ailesine şeksiz itaat eder. Çünkü onlar himaye edilme duygusuna sahiptir. Anne ve babasının yanlarında kendilerini güvende hissederler. Bulunduğu yaş grubu itibariyle de kolay inanırlık özelliğine sahip olduklarından dolayı anne babasının kendisine verdiği bilgilere inanır. Bu onda var olan dini inancı şekillendirir. Çocuğun din hakkında soru sorması dine olan yöneliminin başlangıcıdır.

Bu bakımdan çocuğun dini inancının ve Allah tasavvurunun oluşum ve gelişimi için “çocuğun ruhen ve manen hazırlanması ve beslenmesi” gerekir.⁶⁶ Okul çağındaki çocuklar benmerkezci özelliklerini yavaş yavaş bıraktıkları için kendinden başkalarının varlığını ve fikirlerini kabul etmeye ve onların haklarını korumaya başlarlar. Böylece ahlaki olgunlukları gelişmeye başlar. Ahlaki duygular ise dini duygulara kapı açmaktadır.⁶⁷

Çocuklar ilk çocukluk döneminde çok fazla soru sorarlar ve bu şekilde Allah’ı aramaya başlarlar. Onu sorgulamadan kabul ederler. Zihinsel olarak olgunluğa eriştikçe Allah’ı tasavvur konusu devamlı olarak gelişir.⁶⁸

İdrak etme zihinsel bir etkinliktir. Ne kadar farklı idrak türü varsa o kadar farklı tasavvur var demektir. Bu öznel bir süreçtir. O halde şu sonuca ulaşabiliriz: Her insan nesnelere, olayları farklı yorumlar, farklı idrak eder. Tasavvur da nesnelere, objelerin zihinde anlamlandırma serüveni olduğuna göre tasavvur kişiden kişiye değişen, farklılık arz eden süreçtir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, çocuk duyduğu ve öğrendiği nesnelere, kavramları idrak ve anlamlandırma çabası içine girer.

Yani çocuk, Allah tasavvurunu ancak Allah’ı hayatına yerleştirdiği zaman gerçekleştirir.⁶⁹

⁶⁵ Akyüz, *7-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 26.

⁶⁶ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 23.

⁶⁷ Ayşe Betül Aksu, *Medya, Çocuk ve Din Eğitimi*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2004, s. 46.

⁶⁸ Akyüz, *7-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 83.

⁶⁹ a.yer, s. 29.

İslam filozoflarından olan İbn-i Miskeveyh, çocuğun tertemiz ve işlenmemiş bir ruha sahip olduğunu, kendisine verilen tüm telkinleri kabul edebileceğini söyler. İbn-i Sina çocuğun doğduğu andan itibaren birtakım yeteneklere sahip olduğunu ve bunların geliştirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre çocuk, kendisine verilenleri kabul etmeye hazır olarak doğar. Yani çocuk, dini prensipleri anlamaya yatkındır. İbn-i Hazm, "el-Fasl" adlı eserinde çocuğun, dini duygu ve düşüncelerinin yaradılıştan olduğunu vurgulamıştır. Gazali, çocukta Allah'ı kavrayacak gücün varlığına değinirken, İbn-i Tüfeyl de aynı şekilde çocuğun dini inanç yönünden yetenekli olduğunu savunur.⁷⁰

Remplein, çocuğun özünde din duygusunun olduğunu vurgulayarak, dini inanç tohumlarının insan ruhunda bulunduğunu, insanlığın daha ilkel basamağında bile dini duygu ve düşüncelere sahip olduğunu, bu bağlamda çocuğun dini duygu ve düşüncelerinin, manevi hayatının da gelişeceğini dile getirmiştir.⁷¹

Çocuğun Allah tasavvuru geliştikçe Allah'ın ne ve nasıl olduğu, neye benzediği, yaratıcı ve hâkim oluşu, merhameti ve bağışlayıcılığı gibi soyut özellikleri çocuğun zihnine ve ifadelerine yansır.⁷² Batıda yapılan çalışmalar neticesinde Çocukların Allah'ı bir insana özel olarak ise babaya benzettikleri görülmüştür. Bu Hıristiyan geleneğinin zihinsel süreçlere yansımalarının açıkça göstergesidir.⁷³

Çocukluk döneminde verilen sağlıklı bilgiler çok önemlidir. Dini bilgiler çocuğa verilirken onun zihnen gelişimine uygun olmasına da özen gösterilmelidir. Bu dönemde dini ilgi çok yüksek olmasına rağmen anne babanın vermiş olduğu bilgiler çocuğun algılama kapasitesini aşarsa erken yaşta onu bunaltabilir ve dinden soğuma yaşanabilir.

K.E.Hyde, bu dönemdeki çocuğa doğru bir yönlendirme yapılmazsa çocuktaki dini soğuma açıkça gözlemlendiğini vurgulamaktadır.⁷⁴

Çocuk toplumsal hayatın bir parçası olmaya hazırlanırken aynı zamanda örnek alacağı, taklit edeceği bireyi de seçer. Taklit edeceği kişi genelde çok sevdiği ve etrafındaki yakın üyelerdendir. Böylece rol model aldığı kişinin tüm davranışlarını,

⁷⁰ Hasan Kural, *Çocukta Dini Duygu ve Allah Tasavvuru*, (Bitirme Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1997, s. 15.

⁷¹ Bal, *7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce*, s. 6.

⁷² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*; Akyüz, *7-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 31.

⁷³ Abdulkerim Bahadır, "Çocukta Dini ilgi ve Düşüncenin Gelişmesi ve Allah inancının Öğretilmesinde Metodlar", (1999), s. 60.

⁷⁴ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 23.

fikirlerini, ahlaki yapısını, değer yargılarını benimser ve onun gibi olmaya gayret gösterir. Nitekim çocuğun ilk örneği, model aldığı kişiler anne ve babasıdır. Yani “ çocuk dış dünyayı anne babasının gözüyle görmeye çalışır.”⁷⁵

Çocuk dini anlamda anne babasından etkilendiği gibi toplumdan da aynı şekilde etkilenir. Fakat toplum çocuğun dini duygularını ve ahlaki kimliğini oluşturmada homojen olarak katkı sağlamaz. Birey, ahlaken uygun, dini davranış örneklerine şahit olabileceği gibi toplumun değerlerine aykırı, dini olmayan yanlış örneklere de şahitlik edecektir. Öyleyse çocuğun doğru bir Allah tasavvuru ve ahlaklı bir kimlik kazanması ancak din duygusunu çocukluk döneminde sağlam zemine oturtmakla gerçekleşir.

İnsan fitraten sevgi duygusuyla doğar. İlk başta bu sevgiyi en yakınlarında bulunan anne ve babasına bağlanarak deneyimler. Belli yaş ve döneme gelindiğinde “sevgi duygusunu hiç tükenmeyen ve bütün kayıtlama ve sınırlandırmalardan arınmış bir varlığa” yönlendirir.⁷⁶ Çocuk doğduğu andan itibaren anne babasıyla beraber bir ilişki içerisinde. Ebeveyn ve çocuk arasındaki bu bağ, çocuğun tanrı tasavvurunun oluşmasında büyük rol oynar. Çocuk ebeveyni ile kendisi arasındaki bağı tanrıya yansıtır.

Çocuk için tanrı tasavvuru bilhassa baba imajının arkasındadır. Rousseau bu konuyu” Tanrı kudretinden çocuklara bahsolununca, babalarının kudretini ölçü alırlar ve tanrıyı babaları kadar kuvvetli varlık olarak tasarlarlar” şeklinde ifade etmiştir.⁷⁷

İnsanın anne babasına bağlanması ve ilk aşamada onları tanrısı olarak kabul etmesi dini şuuru harekete geçiren önemli bir sebeptir. Pestalozzi’ ye göre tanrı tasavvurunu ve dini şuuru harekete geçiren tüm duygular ana kucağından itibaren belirmeye başlar.⁷⁸ Öyle ki hayata gözlerini açtığında karşısında ilk annesini bulur. Yeme içme barınma gibi maddi tüm ihtiyaçlarını ebeveyniyle giderir. İlk kez konuşmayı, yürümeyi, anlatmayı, bir şeyleri başarmayı ailesiyle yaşar. Kafasındaki sorulara cevap ihtiyacını, manevi boşluğunu, ahlaki kimliğini ailesi vesilesiyle doldurur ve zamanla anne ve babasının yaşadığı dini yaşamaya başlar.

⁷⁵ Haluk Yavuzer, *Ana, Baba ve Çocuk*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986, s. 24.

⁷⁶ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 18.

⁷⁷ Ay, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım*, s. 93.

⁷⁸ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 18.

Genellikle çocukların yedi yaşlarında Allah tasavvuru sebeplilik ilkesiyle beraber gelişmeye başlar ki bu yaşta çocuk çevresindekilere bütün sebeplerin arkasındaki ilk sebebi bulmaya yönelik sorular sorarak Allah'ı bulmaya çalışır.⁷⁹ Bu dönemdeki Allah tasavvuru yediğimiz nimetleri veren, aydınlanmamız için ışığı, uyku için geceyi veren, evde, okulda ve dışarıda bize lazım olan her şeyi veren tanrı tasavvurudur.⁸⁰ Böylelikle çocuk “Antifisyalist” olarak yani her şeyi Allah'ın eseri olarak görmeye başlar. Bu yaşlarına kadar anne babasına yüklediği kahramansal özellikleri Allah'a aktarır. Anne babasıyla kurduğu bağı da Allah'a yansıtır.

Çocukların Tanrı kavramı, tanrı tasavvuru, olumlu veya olumsuz tanrı tasavvurları, dini uyanışı, dini ilgi ve sevgisi, dini duygu ve düşüncelerinde etkili olan en önemli iki faktör anne ve babasıdır. Bunun yanında izledikleri yayınlar, internet, okudukları kitap ve dergiler de çocuğun tanrı tasavvuru geliştirmesinde etkilidirler.

Zihinsel gelişim ve olgunluğa oluşana kadar çocuklar tanrıyı kendi istek ve arzularını, fizyolojik ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılayan ailesiyle olan ilişkisine göre algılar. Öyle ki çocuklar belli yaşa gelinceye kadar tanrıyı ifade etmek için insani vasıflar ve özellikler kullanarak insanlar için kullanılan simgeleri tanrıya atfetmişlerdir. Memedoğlu, çocukların öğrendikleri ve zihninde kurguladıkları nesne veya şahısları benzetme, karşılaştırma veya yansıtma şeklinde tanrıya atfettiklerini vurgular.⁸¹

Çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişimiyle ilgili araştırma yapanlardan biri de Ernest Harms'ın 1904'te yaptığı “Çocukta Dini Tecrübenin Gelişimi” adlı araştırmasıdır. Harms araştırmasında tüm yaş guruplarına Tanrı'nın onlarda ne ifade ettiğini ve bunu çizmelerini istedi. Sonuç olarak somut işlem döneminde olan çocukların tanrıyı büyük sakallı bir dedeye benzettiklerini gözlemlemiştir. Bu konuyla alakalı Bernard Mailhiot 240 tane okul öncesi çocukla yaptığı çalışmada onlarda aynı şekilde tanrıyı resmetmelerini istemiş ve Piaget'in gelişim dönemlerine uygun sonuç elde etmiştir. Piaget' e göre bu yaş döneminde olan çocuklar kendilerini her şeyin merkezine koyarlar. Mailhiot, çizim sonuçlarına baktığında çocukların küçük ama olağanüstü bir çocuk çizdiklerini gözlemlemiştir.⁸²

⁷⁹ Akyüz, *7-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 30.

⁸⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 160.

⁸¹ Çayır, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerinde Bir Araştırma”, s. 29.

⁸² Salih Kerem Çabuk, *İlköğretim Öğrencilerinde Allah İnancı*, (Yüksek Lisans Tezi Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2006, s. 19.

Yine konuyla ilgili David Ekind yaptığı araştırmada diğerleriyle aynı sonuca ulaşmıştır. Somut işlem dđneminde olan çocukların tanrıyı gđkyzünde bulutların üzerinde ve insanları koruyup kollayan bir varlık olarak gđrdüklerini ifade etmişlerdir. Yaşın ilerlemesiyle tanrının daha soyut algılanmaya başlandığı gđzlemlenmiřtir.⁸³

Nyew ve arkadaşlarının yaptığı araştırmada da sonuçların kck çocuklardaki tanrı fikrinin aileden aldıkları eğitim ve mezhep farklılıklarına gđre değişmediğini, soyut düşünce dđneminde olan çocuklarda bu konuda eğitimin etkisinin önemli olduğu gđzlemlenmiřtir.⁸⁴

Çocuklarda dini inanç gelişimi ve tanrı tasavvuru olgusu dđnem ve yaşa bağlı olarak değişim ve gelişim gđsterir. Çocuklar 5-8 yaşlarında tanrıyı insan biçimli olarak ifade ederler. İnsanda bulunan tüm fiziksel zellikleri Allah'a atfederler. Allah'ın gđrmesi için gđze ve duyması için kulağa ihtiyaç olan bir yaratıcıdır zihinlerindeki. Çocukların Allah'ı insana benzetmeleri içinde bulunduğu somut işlemler dđneminde olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu yaşa kadar elde ettikleri tecrübe de sınırlıdır. Yine ocuklar bu yaşlarda insan gibi düşünseler de tanrıya olağanüstü özellikler vererek onu yüceltirler. İfadelerinde yer alan Tanrının kocaman olması, bulutlardan bile yüksekte olması tanrıya atfettikleri yceliklerdendir. Tanrının yüceliğine dair onun gđkyzünde aranması güneş, yıldız ve aya benzetilmesi Hz. İbrahim kıssasında olduğu gibi, kendilerini aciz hissettirmelerinden ileri gelmektedir.⁸⁵

Clark' a gđre ocuk dünyaya geldiğinde herhangi bir dini inana malik değildir ne zaman ki ailesi onu yđnlendirir ve dini eğitim verirse çocukta tanrı tasavvuru oluşmaya başlar. Vergote ise çocuğun özünde fitraten din duygusu olduğunu savunarak anne babasıyla kurduğu iletişim ve etkileşiyle ortaya çıktığını belirtmiştir.⁸⁶ İslam dinine gđre ise her ocuk fitrat üzerine yaratılmış olup, sonradan anne ve babasının dinine gđre dini hayatını şekillendirmektedir.

Toplumlar inançları doğrultusunda Allah tasavvurunu oluştururlar. Aynı şekilde dinlerin de kendine özgü Allah tasavvurları vardır Örneğin İslamiyet bir ve tek olan, merhametli, bağışlayıcı, koruyan ve gđzetten, başlangıcı ve sonu olmayan bir Allah

⁸³ a.yer, s. 20.

⁸⁴ a.yer, s. 23.

⁸⁵ Bahadır, “ocukta Dini ilgi ve Düşüncenin Gelişmesi ve Allah inancının ğretilmesinde Metodlar”, s. 60-61.

⁸⁶ ayir, “ocuklarda Tanrı Tasavvuru zerinde Bir Araştırma”, s. 31.

tasavvuruna sahipken Hıristiyanlar teslis inancı yani baba-oğul-kutsal ruh bağlamında tasavvurlarını şekillendirmektedirler. Bununla beraber her birey aldığı eğitim ve kültür seviyesine bağlı olarak kendine özgü bir tasavvur geliştirir.⁸⁷

Ferdin tanrı tasavvurunun oluşması ve gelişmesinde etkili olan nedenlerden ilki aile onun peşinden ise toplum ve çevre gelmektedir. İnsanlar sosyal varlık olduğu için içinde bulunduğu toplumun kültür, örf ve adetler, gelenek ve görenekler, dini görüş, meslek, ahlaki yapısı kendisine sunulan imkânlar ve engeller bağlamında düşünülmelidir. Bu yüzden insanın dini duygu ve düşünceleri onun yaşadığı etkileşime girdiği kültürel formun ikizi gibidir.⁸⁸

Bu yüzden çocuğun sosyal çevresi, günlük hayatta kullandığı sözcükler, ailesinin yaşayış tarzı, hayata bakış açıları, kendisine anlatılan hikâyeler, kıssalar ve yapılan ritüeller, çocuğa yapılan açıklamalar ve öğretilerle Tanrı tasavvuru şekillenir. Örneğin, çocuğun ramazanda oruç tutması, sahura kalkması, annesiyle beraber evde namaz kılması, cami ve kuran kurslarına gitmesi hem ondaki tanrı kavramını ve hem de tanrı tasavvurunu şekillendirir. Çocuk kendisine verilen her bilgiyi öğrenmekle kalmaz ailesi aynı zamanda ona yorumlama imkânı da sunar. Nitekim çocuğun ilk dini gelişimi ailede başlamaktadır. Bu süreçte çocuk Allah kavramını biçimlendirmiş olur.⁸⁹

Mehmedoğlu, çocukların zihinlerindeki Allah tasavvurunun onların öğrendiği ve tasavvur ettikleri nesnelere veya kişilere bağlı olarak, onlara benzeterek yada karşılaştırma yaparak şu örnekte olduğu gibi tasavvur ettiklerini vurgular.

“Allah çok büyük derlerdi. Ben Karadeniz’in kıyısında büyüdüm.-Ne kadar büyüktür, şu denizin ortasında olursa başı göğe değer mi? Büyüklerim bana o kadar kızdılar ki, hiç unutmuyorum”⁹⁰ Çocuklar öğrendikleri kelimeler ve kavramlar kadar zihinlerinde tasavvur oluşturacağından dolayı yaşları ilerledikçe ve kavram hazineleri genişledikçe tasavvurları da ona göre değişecektir.

Çocuğun sosyal ve kültürel çevresi onun tanrı tasavvuru oluşturmasında ve bu konuda izleyeceği yolu göstermede ilkin faktörlerdir. Örneğin yüksek gelirli ailelerin

⁸⁷ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 41.

⁸⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 48.

⁸⁹ Şükran Demirci, *Yetiştirme yurdu ergenlerinde Allah tasavvuru -Malatya örneği -*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 26.

⁹⁰ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, 2. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 74.

yaşadığı bölgede büyüyen çocuk, düşük gelirli ailelerin yaşadığı ortamda büyüyen çocuğa göre daha az bir dini ilgiye sahiptir. Aynı şekilde büyük şehirlerde büyüyen çocuk, küçük kasaba veya köylerde yaşayan ve büyüyen çocuğa göre Allah kavramına, hayatında daha az yer vermektedir.

Yine çocuğun tanrı tasavvurunun gelişmesinde ve form bulmasında etkili olan nedenlerden biri Tanrıya ait olan isim ve sıfatlardır. İslamiyet'te yaratıcının merhameti ve bağışlayıcı olması gibi soyut olarak algılanabilecek özellikleri varken Hıristiyanlıkta insani özellikler yaratıcıya atfolunur. Aynı şekilde Bizans ikonografisinde yaratıcı İbrahim ve Saray'ı ziyaret eden insani özelliklere sahip olan üç melek olarak tasvir edilir. Doğu kültürlerinde ise yaratıcı daha soyut olarak İslamiyet'e benzer şekilde tüm benzetme ve tasvirlerin ötesinde kabul edilir.⁹¹

Tanrı tasavvuru konusunda İslam dinine baktığımızda Müslümanların kutsal kitabı olan Kuran'ı Kerim'in pek çok ayetinde yaratıcıya ait özellikler bulmamız mümkündür. Örneğin Allah'ın varlığı ve birliğine eşsiz olmasına atıfta bulunan İhlâs Suresi'nde "De ki: O Allah birdir. Herkes Allah'a muhtaçtır. Doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na eş ya da denk değildir"⁹² şeklinde vurgulanırken Allah'ın koruyup gözeten yeme içme ve uyku gibi insani sıfatlardan münezze olmasına dikkat çeken Bakara Suresi'nin 255.ayetlerinde ise "Allah birdir. Ondan başka hiçbir Tanrı yoktur. O diridir. Yarattıklarını daima koruyup gözetendir. Onu ne uyuklama ne de uyku tutar. Göklere ve yerde bulunan her şey O'nundur"⁹³ şeklinde vurgulanmaktadır. Yine aynı şekilde İslam dininde yaratıcıda kesin olarak olması gereken bazı sıfatlar şunlardır: Sonsuz olması, Başlangıcının olmaması, Adaetli ve sınırsız güce sahip olması, ceza ve mükâfat vermesi, her zaman her yerde olup her şeyi bilmesi, kendisinden başka hiçbir varlığa benzememesi gibi.

Çocuğun din merkezlerine ziyaret etmesi, oradaki manevi atmosfere şahit olması onun dini duygularının harekete geçmesine vesile olur. Müslüman bir çocuk annesi veya babasıyla sık sık camiye gittiğinde orada yapılan hareketlere, konuşulan seslere, insanların saf saf dizilmesindeki ahenge bilinçsizce alıacak Müslüman kimliğinin tohumları çekirdekten atılmış olacaktır. Orada yaptıklarını, imamın vaazını, namazın

⁹¹ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 13.

⁹² İhlâs, 112/1-3

⁹³ Bakara 2/255

kılışını vs ileriki yaşlarına taşıyacak hayatını o yönde ilerletecektir. Çocuğun yanlış tasavvur oluşturmasında maalesef camiye gelen kişilerin onlara bağırması ve kızması etkili olmaktadır. Bu ülkemizde cahilce veya bilinçli olarak yapılan en büyük yanıştır. Nitekim camide kızılan veya dövülen bir çocuk bir daha oraya gitmek istemeyecek ve bu yanlış düzeltilmezse camiye, Allah'a, cami cemaat cemaatine karşı olumsuz tutum ve tavır sergileyecektir. Allah'ı korkulan bir varlık olarak görecektir. Dine karşı olumsuz tavır sergileyen insanların geçmişine baktığımızda çoğunun çocukken böyle bir tecrübe yaşadığına şahit oluyoruz.

Çocuklarda tanrı tasavvurunun gelişmesinde, eğitim, mezhep, ilahi kitap gibi unsurlar da etkili olmuştur. Eğitim gördüğü okul, öğretmen ve arkadaşları, ailesinin yanında arkadaşları ve çevresinde iletişim kurduğu insanlar, bulunmuş oldukları coğrafyada mensup oldukları mezhep, kutsal metinlerin okunma sıklığı, okunan dini metinlerin uygulanma sıklığı tanrıya olan bağın kuvvetli veya zayıf olması çocuğun zihninde tanrıyı algılamasında ve ona şekil vermesinde büyük önem taşır. Çocuk öncelikle aileyi kendisine örnek aldığından dolayı yaratıcı, din, tanrı gibi kavramlar büyük oranda ailesi ile şekillenir. Anne babasının dini ritüellerini yerine getirme sıklığı, tanrıya olan bağlılığı ve dine bakış açısına göre tanrı kavramını algılar.

Çocukların dini inanç gelişimi ve tanrı tasavvurlarının form bulmasında insana özgü doğuştan getirdiği özelliklerin yanı sıra içinde yaşadığı toplumun sosyal ve kültürel yapısı ve bağlı olduğu din de önemli yer kaplamaktadır. Çocuğun zihinsel gelişimi, ailesinin yetiştirme tarzı, etrafındaki diğer kişilerle ilişkisi ve etkileşimi ve aynı zamanda çevresinin bağlı olduğu din ve mezhep çocuğun Allah tasavvurunu şekillendirici niteliktedir. İlk çocukluk dönemini itibariyle başlayan tanrı tasavvuru böylece çocuğun yapacağı tüm tutum ve davranışları yönlendirecek ve ona bakış açısı kazandıracaktır.⁹⁴

Bu bağlamda, Wulff (1997), Bernhard Grom'dan (1981) alıntı yaparak, kişinin Tanrı tasavvurunu şekillendiren 6 faktörü tanımlamaktadır: 1) Ebeveyn ilişkileri; 2) Diğer önemli kişi ve gruplarla ilişkiler; 3) Benlik saygısına ilişkin duygular; 4) Tanrı hakkında öğretim ve Tanrı'nın insanoğluluyla ilişkisi; 5) Dinî uygulama, dua, ibadet,

⁹⁴ Bilal Sambur (çev.), *Birey ve Dini*, 1. b., Ankara: Elis yayınları, 2004, s. 49.

kutsal metin okuma, dinî tartışmalar, kişinin kendine ait hayalleri, düşünceleri, yansımaları; 6)Tanrı ile ilişki ve Tanrı tasavvuru⁹⁵

Tanrı tasavvurunun oluşmasında kutsal kitaplar da etkili olmaktadır. Kutsal kitaplarda tanrıya ait vasıflar insanlar tarafından kutsal kitap sayesinde algılanır ve zihnine yerleşir. Hayatını da bu inanca göre şekillendirerek çocuklarına bu şekilde eğitim verir.

B. TANRI TASAVVURU İLE İLGİLİ KURAMLAR VE TANRI TASAVVURU

1. Freud ve Tanrı Tasavvuru

İlişki temelli kuramlardan ilki Freud'a aittir. Freud Tanrı'nın çocuğun babasıyla olan ilişkiler sonucunda ortaya çıktığını savunur.⁹⁶ Ona göre din, yüceltilmiş bir baba figürüdür. O, baba figürünü, tanrıya yansıtır. Freud, belli yaşa geldikleri zaman erkek çocukların oedipus kompleksine girerek, babalarına karşı hissettikleri korku ve nefret duygularının sonucu olarak zihinlerinde tanrıyı yarattıklarını düşünür.

Oedipus kompleksi, erkek çocuğun anneye karşı cinsel duygular beslemesi, babasıyla yarışa girip ondan nefret etmesidir. Oedipus kompleksi erkek çocuğun babasına karşı hissettiği kötü duygular, cezalandırılma korkusunu beraberinde getirir

Freud'a göre erkek çocuklar babalarıyla aralarındaki sorunları çözmeye çalışırken zihinsel temsil oluştururlar. Bu temsillerle kendilerine, yeni bir tanrı inşa ederler. Bu yüzden Freud'a göre tanrı baba korkusundan ve cezalandırılmadan kaçış için oluşturulan bir sığınaktır. Bu sığınığın temelleri oedipal evrede atılmıştır.⁹⁷

Ferdin dini tecrübelerini yaşamaya başladığı zaman dilimi aynı zamanda diğer insanlara ve karşı cinse sevgi hoşlanma duygularının oluşmaya başladığı döneme tekabül eder. Bu anlamda Stanley Hall da kişinin din duygusu ile karşı cinse beslediği sevgi duygusu arasında paralellik olduğunu tespit etmiştir.⁹⁸

Freud'a göre çocuğun karşı cins ebeveyne sahip olma arzusu ve aynı cins ebeveyni ortadan kaldırmaya çalışmasına oedipus kompleksi denir. Bu süreçte çocuk

⁹⁵ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 10.

⁹⁶ Çetin, "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru", s.80.

⁹⁷ Akif Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 1. b., İstanbul, 2017, s. 59.

⁹⁸ Bal, *7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce*, s. 4.

karşı cinsin kendine karşı çıkmasından çekinir ve karşı cinse olan arzularını karşı cins ebeveyne sahip olamaman vermiş olduğu öfke ve kıskançlıkla bastırmaya başlar. Böylece yavaş yavaş babasını sevmeye ve annesine karşı duygularından kurtulur ve her iki cinse karşı var olan duygularını bilinçaltına taşır. Böylece süper egonun oluşmasıyla oedipus kompleksi tamamlanmış olur.⁹⁹

Çocuk babasını bir rakip olarak görmesine ve nefret duygusu beslemesine rağmen oedipal evre sonrası tanrıyı baba karakterine benzetir. Nitekim Freud'a göre çocuk, babasını mutlaka sever ve ona hayranlık duyar, babası ona çok güçlü ve en bilge kişi olarak görünür¹⁰⁰

Freud, din ve tanrı kavramının, saplantılar ve suçluluk duygusunun birleşimiyle meydana gelen yanılsama olduğunu ve yetişkinlik döneminde terk edildiğini belirtir.¹⁰¹ Freud, dinin, insanların tehlikelerden korunmak için kendi içlerinde inşa ettikleri bir olgu olduğunu söyler. Psikanalizde de tanrı tasavvuru insani vasıflar taşır.¹⁰²

Freud, çocuğun ilişki kurduğu ilk kişi, anne, baba veya bakıcının, çocuğun psikolojik ve duygusal yönünü etkilediğini düşünür. Bu kişilerle kurulan iletişimin tanrı tasavvurunu şekillendiren bilinçaltı unsurların büyük bir kısmı olduğunu savunur. Bildiğimiz gibi Freud, tanrı tasavvurunun baba figürünün yansıması olarak ele alır. Tanrıyı bir yanılsama olarak görür ve Ona göre tanrı tasavvurları evrenseldir ve din fenomenleriyle ilgilidir. Tanrı, insanı tehlikelerden, sıkıntılardan, hastalıklardan koruyan ve ölümle baş edebilmesini sağlayan bir yanılsamadır.¹⁰³

Sonuç olarak Freud, çocuğun karşı cinse olan cinsel duygularını babasına nefret duyarak yansıması ve ardından zihninde baba korkusundan dolayı tanrıyı var etmesi gibi olumsuz bir bakış açısıyla konuyu ele almış, tanrıyı yanılsama olarak görerek, çocukluk yıllarına indirgeyerek ön yargılı bir görüşe tutunmuştur.

⁹⁹ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 59.

¹⁰⁰ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 75.

¹⁰¹ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 63.

¹⁰² Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 71.

¹⁰³ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 16.

2. Jung ve Tanrı Tasavvuru

Jung, Analitik Psikoloji akımının kurucusudur. Bu akım içerisinde din ve tanrı konusunda kendine ait teorileri vardır. Freud'un öğrencisi olmasına rağmen cinsellik ve din konularına farklı yaklaşım sergilemiştir

Jung, din ve tanrı meselesini fonksiyonel tarzda açıklar. Bu iki kavramın psikik etkilerini değerlendirir. Bu yüzden ona göre din, tanrı tarafından gönderilen bir kurtuluş yoludur.

O,dinin insana özgü içgüdüsel bir tutum ve tüm insanlık tarihi boyunca bunu izlemenin mümkün olduğunu belirtir. Ona göre dinin amacı,"ruhsal dengeyi muhafaza etmektir."¹⁰⁴

Freud, dini bireysel bilinçaltıyla açıklamasına karşın Jung dinin insan ruhundaki gerçekliğinden bahsederek, dini insan ruhundaki en etkin olan bir olgu, olarak değerlendirir. Dindarlığın ise ruhun inkişafı olduğunu söyler. "Tanrı inancının bilinçdışında gerçekleşen ruhsal bir durum"¹⁰⁵ olduğunu söyler.

Jung, Tanrı olgusunu bireyleşme, kolektif bilinçdışı, arketip ve kendilik kavramlarıyla açıklar. İnsanlığın bir bütün hale gelmesi için bireyleşmeyi, kişinin tek varlık olması, kendisi olması olarak tanımlar¹⁰⁶

Jung'a göre ortak bilinçdışı, atalarından gelen, masallar, dini ritüeller vasıtasıyla ortaya çıkan izlenimlerdir. Bu izlenimleri meydana getiren şey ise bilinçten önce var olan arketip(ilk örnekler) dir. ¹⁰⁷

Kolektif bilinçdışı ve bunu oluşturan arketipler herkesi belli başlı duygu ve düşünceye sevk eder. Bunlar tüm insanlığı kapsayan evrensel tasavvurlardır.¹⁰⁸

Tanrı hakkındaki duygu ve düşüncelerimiz, tasavvurlarımız, tasavvur ederken kullandığımız ifadeler birer arketiptir. Tanrı tasavvuru tüm bunların yansımalarını içeren arketiptir. Öyleyse Tanrı Jung'a göre olağanüstü bir arketiptir.

¹⁰⁴ Canan Ener Silay (çev.), *Keşfedilmemiş Benlik*, 1. b., İstanbul: Barış İlhan Yayınevi, 1999, s. 62.

¹⁰⁵ Ali Rıza Aydın, "Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış", S. 28 (2010), s. 58.

¹⁰⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 81

¹⁰⁷ İbrahim Gürses, "Jung'cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufî Öykülerin Değerlendirilmesi (Sîmurg Örneği)", C. 16, S. 1 (2007), s. 79.

¹⁰⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 82

Tanrı, sonradan öğrenilen veya kavranılan bir varlık değil, bilakis insanın özünde doğuştan var olan bir tecrübedir. İnsana farklı görünüşlerle kendini gösterir. Her insan mutlaka rüya görür. Rüyalarımızda pek çok kişiyle tanışır, konuşur onlarla etkileşim halinde oluruz. İşte tanrı da buna benzer yöntemlerle insana kendini gösterir, varlığını hissettirir.

Jung'ta kendilik kavramı, Tanrı'nın insanda ki tasavvurlarını içerir. Önemli olan insanın içindeki gücü keşfetmesidir. İnsan kendini keşfederse aynı zamanda tanrıyı da keşfetmiş olur.¹⁰⁹

Jung tanrı anlayışımızın gelişimimizle beraber değiştiği söyleyerek Piaget ile ortak noktaya el atmıştır. Yaşımız ilerledikçe tecrübelerimiz, yaşantılarımız çoğaldıkça ve bilgimiz arttıkça insanın tanrıyı algısı ve tasavvurunun değişeceğini söyler. İnsan yetiştiği ortam, kültür, aldığı eğitim ve iç yaşantılarına göre tanrı algısını geliştirir.

3. Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru

Freud'un görüşlerini savunan Klein (1923), Winnicott (1971), Sullivan (1925) ve Fairbairn gibi psikanalistlerin geliştirdiği kuramdır.¹¹⁰

Klein Freud'un içgüdü teorisinden yola çıkarak görüşlerini ortaya koymuştur. Onun görüşleri daha sonra İngiliz kuramcılar tarafından geliştirilmiş ve insan gelişiminin diğer insanlara veya nesnelere bağlı olduğunu, onlara karşı olan ilişki arayışı olduğu vurgulanmıştır.¹¹¹

Winnicott yapmış olduğu araştırmalarıyla Freud'un dine ve tanrıya olan olumsuz bakış açısını sarsmış ve nesne ilişkileri kuramını geçiş nesnesi, geçiş alanı ve iyi annelik kavramlarıyla daha da kapsamlı hale getirmiştir¹¹²

Ruzzito'ya göre Tanrı tasavvuru "sürekli değişme potansiyeli ile evrensel, çok-biçimli bir geçiş nesnesidir"¹¹³ "*Bir çocuğun ilk nesne tasarımları, ana babanın veya bakıcıların içselleştirilmiş tasavvurlarıdır*"¹¹⁴

¹⁰⁹ a.yer, s. 85-86.

¹¹⁰ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 18

¹¹¹ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 94

¹¹² Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 68

¹¹³ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 104

¹¹⁴ a.yer, s. 94

Nesne ilişkilerinde önemli olan kişinin, o nesneyle ilişkiye girmesi sonucu olarak tasavvur ettiği şeyin zihinsel tasavvurudur. Zihinsel tasavvur insanın algı, inanç ve davranışlarını etkiler.¹¹⁵

Modern Psikanalitik Nesne İlişkileri Teorisi'nin Tanrı Tasavvuru alanındaki seçkin isimlerinden biri olan Ruzzito, yaptığı çalışmayla bireylerin tanrı tasavvurlarının, ebeveyn figürleri, diğer bakıcılar ve önemli ilişki kaynaklarının içselleştirilmiş nesne tasarımlarına dayandığını ortaya koymuştur.¹¹⁶

Ruzzito'ya göre Tanrı algısı ve tasavvuru, aileden alınan eğitim üzerine inşa edilen, kültürel etmenlerle yoğrulan ve bireyin kendisinin tanrıyla arasındaki bağ neticesinde şekillenir.¹¹⁷

Ruzzito, tanrının gelişimsel olarak değiştiğini bunda ebeveynin, yaşanan ortamın ve iç dinamiklerin etkili olduğunu söyleyerek, Winnicott teorisindeki geçiş nesnelere vurgu yapar.¹¹⁸

Ruzzito tanrı tasavvurunun oluşmasında pek çok faktörün rol oynadığını düşünür ve ilk çocukluk yıllarının önemine dikkat çeker. Freud'a göre tanrı tasavvurunda ilk çocukluk yılları etkili olmaktadır. Fakat Ruzzito tanrı kavramının doğumla başladığını ifade eder. Ona göre çocuk Tanrıyı önce kendisi şekillendirir daha sonra toplum tarafından oluşturulan tanrı ile tanışır.¹¹⁹

Ruzzito, tanrı tasavvurunun oluşmasında nesne ilişkileri, benlik ve çevrenin içinde bulunduğu inanç yapısının etkili olduğunu düşünür. Anne baba çocukla ilk etkileşim kuran kişiler olduklarından çocuğun anne baba tasarımı tanrı tasavvurundaki en önemli etmendir.¹²⁰

Rizzuto, insanların Tanrı'yla olan ilişkilerini dört kategori içerisine sığdırmıştır. Birinci kategori, Tanrı'nın varlığına hiçbir şüphe duymayan insanlar tarafından oluşmaktadır. İkinci kategoride Tanrı'ya inanma konusunda tereddüt yaşayan insanlardır. Üçüncüsü, tanrıya inanmayan insanların oluşturduğu kısımdır. Bu insanlar

¹¹⁵ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 18

¹¹⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 101

¹¹⁷ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 70

¹¹⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 102

¹¹⁹ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 23

¹²⁰ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 106

tanrıya inananlara hayret eder ve kızarlar. Dördüncüsü, hem tanrıya inanan aynı zamanda olumsuz tanrı tasavvurlarıyla çatışma halinde olan kişilerden oluşur.¹²¹

Nesne ilişkileri kuramcılarını kişilerin çocukluk tecrübelerini ön plana çıkarmış, çocuğun hayatındaki önemli kişilere vurgu yapmıştır.¹²² Nesne ilişkileri kuramcılarını dini, ilişkisel süreç olarak görmüş, Birey ve tanrı arasındaki duygusal durumlara yoğunlaşmıştır.¹²³

Rizzuto, zihinlerdeki tanrı tasvirini Freud'un erkek çocuğun belli süreçte ödipal çatışmalar yaşadığı ve bunun sonucunda tanrı oluştuğunu tezini desteklemekle beraber kişilerin diğer insanlarla iletişimini, zihinlerde ettiği yeri de tanrı tasavvurunu oluşturduğunu vurgular.¹²⁴

Nesne ilişkileri kuramına göre Tanrı öncelikle çocuğun ilk iletişim kurduğu kişi, annesi veya bakıcısından etkilenecek şekilde zihninde bir kendilik tasarımı ve tanrı tasavvuru oluşturduğunu ve bunun hayat boyu geliştiğini belirtir. Yaşla beraber gelişecek olan tasavvurlar dini ve ruhi tasarımları düzenleyen ilişkisel beklentilerle bütünleşir. Dolayısıyla kişinin tanrı ile arasındaki bağı etkiler.¹²⁵

Tanrı tasavvuru çocukluk çağında başlayan ve sürekli değişkenlik arz eden bir yapıya sahiptir. Kişilerin dış dünyayla kurduğu iletişim ve zamanla edindiği yaşantılar onu duygusal olarak yoğun iç dünyasıyla baş başa bırakan ve tanrıyı tanımaya imkân veren etmenlerdir.¹²⁶

Çocuğun tanrı tasarımını meydana getiren tecrübeler, ailede başlayarak Tanrı'da son bulmaktadır.¹²⁷ Çünkü insanda yaratılıştan gelen bir korunma duygusu vardır. Güvende olmak ister ve bu yüzden onu koruyacak bir yaratıcının olduğunu kabullenir

Çocuk için anne ve babalar, hayatında örnek alacağı, onlar gibi davranıp onlar gibi düşüneceği, onların değerlerine sahip olacağı, onların dine karşı takındığı tavrı sergileyeceği ve onlarla aynı ortamda bulunmadığında bile bu davranışlarını devam ettireceği birer dahidirler. Çocuk anne babasının her uygulamasını öyle içselleştirir ki

¹²¹ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 24

¹²² Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 65

¹²³ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 19

¹²⁴ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 72.

¹²⁵ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 95.

¹²⁶ a.yer, s. 128.

¹²⁷ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 20.

belli zamana kadar onların aynısı olur. Çocuğun tanrısı anne baba olur. Bu içselleştirmelerse çocuğun ilerideki hayatında kimlerle nasıl ilişkiler kuracağını da bir ön izlenimini oluşturur

. Winnicott gelişimin ilk evresinde anne ve çocuk arasındaki ilişkiyi en önemli gelişme olarak kaydeder. Ona göre anne çocuğun tüm ihtiyaçlarını gideren o kendini ifade edemese bile onu anlayıp derdine çözümler üretebilen derin bir bağ ile duygusal bir bağla bağlanan anneler ve bebekleri bir bütündür¹²⁸

'Vergote ve Tamayo, anne ve babanın, tanrı tasavvuruna etkisini araştırmışlar ve şu sonuçlara ulaşmışlardır: Her birey ebeveynlerinin ortak noktalarından oluşan tasavvur şekliyle beraber özellikle seçmiş olduğu ebeveynin özelliklerini tanrıya yansıtmıştır. Baba güçlü, korumacı ve lider özellikleri tanrıya yansıtılır veya anne şefkat ve merhameti olması nedeniyle bu özellikler tanrıya yansıtılabilir. Kişi çevresinde iletişim kurduğu kişilerden ve pek çok diğer nedenlerden de etkilenebilir ve bunu tanrıya yansıtabilir.

Ruzzito, herkesin tanrı imgesinin zamanla değişeceğini ve bunun sonucunda tecrübeler sonucu tanrı imgeleri oluşacağını savunur.¹²⁹

Gromm'a göre bireyin tanrı tasavvurunda etkili olan faktörler şunlardır:

- Ebeveyn ilişkileri -Diğer önemli kişi ve guruplarla ilişkiler - Öz-saygı hissi
-Tanrı imgesi ve Tanrıyla ilişki -Tanrı hakkındaki malumat ve Tanrı'nın insanoğluluyla ilişkisi¹³⁰

McDargh iki önemli kuramı savunmuştur. O,imanın insanı yönünün tutarlı olarak psikolojik açıklamasını yapmış ve imanın nesnesi olan tanrıya atıfta bulunmuştur.¹³¹

4. Piaget'in Bilişsel Gelişim Kuramı

Piaget'e göre animizm, çocukların dini gelişimlerinde büyük bir önem taşır. Yaş ilerledikçe de animizm yavaş yavaş yerini yapaycılığa bırakır. Ona göre yapaycılık, çocuğun, gördüğümüz ve göremediğimiz, canlı ve cansız varlıkların tümünün insan

¹²⁸ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 67.

¹²⁹ a.yer. s. 72.

¹³⁰ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 101.

¹³¹ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, s. 24.

ürünü olduğunu düşünmesidir.¹³² Ona göre çocuk, bireysel ve toplumsal nedenlerden dolayı zihninde tanrı kavramı yaratır.

Çocuk bulunduğu yaş gurubunun doğal süreci olarak ilk aşamada anne ve babaya kutsallık atfederek onları tanrılaştırır. Nitekim baba mutlak güç ve otorite sahibidir ve anne ise şefkatli. Onların her şeyi bildiğini, her şeye güç yetirebildiklerini ve her şeyin onlar sayesinde var olduğunu düşünerek zihinsel olarak yapaycılık aşamasına doğru ilerler. Çocuk anne babasına mal ettiği tanrısal atıfları daha sonra tanrıya yükler. Piaget bunu şu şekilde açıklar. Ona göre çocuklar yedi yaşına kadar anne babasına üstün güçler-tanrısal özellikler-atfederek onları kutsallaştırır. Çocuk, anne ve babasının hata yaptığını veya bir konuda yetersiz kaldığını gördüğünde ise onlara atfettiği niteliği tanrıya yüklemeye başlar.

Dini eğitim çocuğun hayal dünyasının zengin olduğu dönemlerde yeterli ve uygun şekilde çocuğa verildiğinde olayları algılamalarını ve anlamlandırmaları konusunda animizm ve yapaycılık eğilimi ile tanrı tasavvurlarını başarılı şekilde gerçekleştirebilirler. Tanrı tasavvurlarında ona yükledikleri isim ve sıfatlar, onu tasvir edici nitelikte olan ifadeler, çocukla beraber gelişir ve değişir.

Piaget, çocuğun dini duygu ve düşüncesinin gelişmesinde üç aşamanın olduğunu belirtir:

*Mitolojik Yapaycılık: Dört ve yedi yaş arasındaki çocukları kapsar. Güneşi kim yarattı? Bizi nasıl ısıtır? Yağmur nasıl oluşur? Gibi doğal olayların kökenini sorguladığında cevap vermekte zorlanarak bir mit oluşturur. Mesela ona göre güneşi oluşturan şey kibrittir. Bu yüzden de insanları ısıtır. Yani kibriti yaktığında ısıttığı gibi bunu güneşe teşbih ederek cevap bulur.

*Teknik Yapaycılık: Yedi ve dokuz yaş arası çocukları kapsar. Yedinci yaş dini uyanışın gerçekleşmesi bakımından son çocukluk dönemi de dini uyanışın gelişimi açısından önem arz etmektedir. Bu dönemde alınan bilgiler tüm hayatımızı etkileyecek kadar önemlidir.¹³³ Çocuğun neden ve niçinli sorulara cevap aradığı evredir. Çocuk bu dönemde animizmden sıyrılarak, mitolojik cevaplardan arınmıştır.

¹³² Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 53.

¹³³ Bilge Nacar, *Çocuk Hikayelerinde Din Eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2008, s. 20

*İçkin Yapaycılık: Dokuz on yaşlarını kapsar. Bu dönemde çocuklar doğal olayları insanlara hizmet niteliğinde açıklamışlardır. Mesela güneş insanı ısıtmak için fırtına da serinletmek için yaratılmıştır.¹³⁴

Piaget'e göre soyut düşünme on bir yaşlarından sonradır. Bu dönemde başkalarının fikirlerine saygı duyar ve kendi fikirlerini eleştirebilir. Fikirlerin üzerinde yeterince düşünebilir. Somut olaylara karşı soyut davranışlar sergileyebilir. Yaşın ilerlemesiyle bilgi dağarcığının artar ve kendini, tanrıyla ilgili duygu ve düşüncelerini rahat ifade eder.¹³⁵

5. Harms Teorisi ve Tanrı Tasavvuru

Ernest Harms 1944'de, çocuklardaki Tanrı tasavvuruyla ilgili araştırmasını yayınlamıştır. Harms, çocuklara belli sorular sormanın yetersiz olduğu kanaatinde. Çünkü ona göre Tanrı tasavvuru konusunda insan özellikle de çocuk zihni olgunluğa erişmeden kelimelerle soyut kavramlar hakkındaki düşüncelerini ifade edemez. Kelimelerle anlatamadıklarını semboller ve şekillerle tasvir eder. Bu yüzden Harms, çocuklara Tanrıyı nasıl tasavvur ettiklerini resmetmelerini istemiştir. Araştırmasında 3 ila 18 yaşları arasında 5000den fazla çocuğa Tanrıyı nasıl hayal ettikleri sorarak birkaç dakika düşünmelerini ve sonrasında düşündüklerini resmetmelerini istemiş ve 3-6 yaş arasındaki çocukların "Peri Masalı Evresi"nde, 7-13 yaş arasındaki çocukların "Gerçekçi Evre"de, 13-18 yaş arasındaki çocuklarınsa "Bireysel Evre"de olduklarını tespit etmiştir.

1-Peri Masalları Evresi: Yaş itibariyle 3-6 arasındaki çocukları kapsar. Harms, çocukların bu dönemde tanrıyı gerçekçi olmaktan uzak duygu yüklü fantastik bir varlık olarak çizdiğini gözlemlemiştir. Bu süreçte çocuk tanrıyı kendine anlatılan masallardaki kahramanlar gibi algılar.

Çünkü buldukları dönem itibariyle çocuklar majik düşüncenin tesiri altında olduklarından dolayı gerçekle gerçek olmayı ayırt edemezler.¹³⁶

Bunun en önemli nedeni çocukların yaş itibariyle tecrübelerinin kısıtlı olması ve hayallerinde var ettiklerini gerçekle özdeşleştirme eğilimleridir.¹³⁷ Onlara göre Allah

¹³⁴ a.yer.

¹³⁵ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 120.

¹³⁶ Asım Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi(Bir Model Denemesi)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. DEÜİFD Din Piskolojisi Özel Sayısı (2016), s. 87.

üstün güçlere sahip büyük bir kahraman, hep yükseklerde olan ve insanlara yardım eden, bulutların üzerinde duran, sihirli güçleri olan yaşlı bir adam ve hemen her yere anında ulaşabilen çok hızlı çok güçlü iyilerin yanında olan fantastik bir varlık olmaktan ileriye gidemez.

Harms, üç-altı yaş arasındaki çocukların tanrıyı tasavvur ederken hayranlıkla beraber korku ve saygı duygularının varlığına dikkat çeker. Bu dönemdeki çocuk kutsal olanı fark etmektedir. Fakat duygularını ifade edecek dilsel gelişime sahip değildir. Sözlü anlatımı gerçekleşemeseler dahi çocuklar kutsal olanı hisseder, onların dini duyguları diğer duygularından farklıdır ve Harms'a göre çocuktaki tanrı tasavvurunun sadece bilişsel yeteneklerle ilişkilendirilmesi yanlıştır.¹³⁸

2-Gerçekçi Evre: Yaş itibarıyla 7-12 arasındaki çocukları kapsar. Harms, bu dönemde çocukların biraz daha gerçekçi olduklarını gözlemlemiştir. Onlara göre Allah, masal kahramanı olmaktan çıkmış, Allah ve melekler gerçek insan gibi algılanmış fakat tüm olayların başkahramanı olmuştur. Yani hem antropomorfik(insan biçimli tanrı)olarak algılandılar ama eski yunan tanrılarında olduğu gibi meydana gelen kar yağmur, savaş, barış, ölüm gibi olayları etkilerler. Çocuğun kuramsal olarak dine ve öğretilerine en fazla bağlandığı, din hakkında oldukça fazla sorular sorduğu ve itaat ettiği dönemdir. Bu dönemde çocuklar tanrıyı din adamı olarak tasvir etmişlerdir. Ayrıca resimlerde dini figürler de çokça yer almaktadır.

3-Bireysel Evre: Yaş itibarıyla 13-18 arasındaki çocukları kapsar. Harms, bu dönemdeki çocukların bireysel ve soyut olarak tanrıyı ifade ettiklerini gözlemlemiştir. Piaget'in kuramındaki soyut işlemler dönemi olan aşamayla da paralel olan bu evrede geleneksel tanrı tasavvurlarının,(bağışlayıcı, merhametli, adaletli... Gibi soyut kavramları ifade eden tanrı kavramının yanında)yanı sıra, orijinal ve son derece soyutlayıcı yetenek de görülür. Bu evre üç aşamada ele alınabilir. İlk aşamada bir kısım çocuklar geleneksel dini fikirleri savunurken ikinci aşamada ise daha mistiktir. Derin manevi duygularıyla Allah tasavvurunu gerçekleştirir. Son aşamadaki çocuklarsa görmedikleri, tecrübe etmedikleri ama kulaktan duyma bilgilerle veya araştırarak elde

¹³⁷ Aslıhan Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 21.

¹³⁸ a.yer, s. 21.

etmiş olduğu bilgilerle-araştırdıkları dinin kültürleriyle, sembolleriyle Allah tasavvurunu ifade eder.

C. 9-12 YAŞ ÇOCUK PSİKOLOJİSİ

1. Psikoloji Nedir?

Yunanca $\psi\chi\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\alpha$, psihologia: psikoloji), insanın davranışları ve zihinsel süreçleri ile bunların altında yatan nedenleri inceleyen ve araştıran bilim dalıdır. Aslında insanın yaptığı tüm iş ve davranışlar bu tanımın kapsamı içine girebilir. Davranış kişinin yapmış olduğu ve herhangi bir yolla ölçülebilen her şeydir.

Psikoloji diğer bilimlere nazaran kısa bir geçmişe sahiptir. Çünkü insan önce kendine uzak olan nesnelere merak etmiş, incelemiş ve araştırmalar yapmıştır. Örneğin, yıldızlar, gezegenler insanların ilk araştırma konuları olmuş ve astronomi, fizik, matematik gibi bilimler psikolojiden daha önce gelişmişlerdir.¹³⁹ Bu kısa geçmişine rağmen psikoloji değişik biçimlerde tanımlanmıştır. İlk tanım insan zihninin yapısının incelenmesi biçimindeydi. İnsan zihnini gözleyebilmenin olanaksızlığı karşısında psikologlar, psikolojiyi “gözlenebilen davranışların bilimsel incelemesi” biçiminde tanımlamışlardır. İnsan zihninin davranış üzerindeki etkisini kabul etmeyen bu yaklaşıma, psikoloji içinde tepki oluşmaya başlamış, bellek süreçleri ve düşünme gibi zihinsel işlevleri inceleyen bilişsel psikoloji ortaya çıkmıştır. Zihinsel süreçler ise düşünme, hatırlama, hissetme gibi içsel olgulara işaret eder. Yani psikologlar konuşmak veya hareket etmek gibi sadece gözle görülebilir davranışları değil; duygu, algı, rüyalar, motivasyon, tutum gibi soyut ama dolaylı olarak ölçülebilen davranışları da çalışmaktadır. Davranışlar ve zihinsel süreçler sadece göz kırpmak kadar basit veya en zor matematik problemlerini çözmek kadar karmaşık olabilir. Dolayısıyla insanların yaptıkları, düşündükleri, hissettikleri hatta bedensel fonksiyonlarını sürdürmelerini sağlayan biyolojik aktiviteler bile psikoloji biliminin çalışma alanı içine girmektedir.

¹³⁹ Feriha BAYMUR, *Genel Psikoloji*, 14. b., İstanbul: İnkılap, s. 5.

Psikolojinin ilke ve kuralları genelde eğitim alanında, çocuk yetiştirmede, öğrencilere rehberlik etmede kullanılmaktadır.¹⁴⁰Çocukların ilgi ve yeteneklerine göre mesleklere yönlendirilmesi, istenilen davranışı sergileyebilmesi, onların belli ahlaki değerleri hayata geçirmeleri psikolojinin uyguladığı yöntemle mümkün olabilmektedir.

Aynı zamanda psikoloji biliminin kavram ve süreçlerine hâkim olan kimse kendi davranışlarını, gelenek ve göreneklerin belli başlı kalıplaşmış önyargıların ötesinde de bilimsel olarak gözlemleyebilir, cevaplar bulabilir.¹⁴¹ Böylelikle insanın kendini eğitime süreci de psikolojiyle beraber kolaylaşmış olur.

2. Çocuk Nedir?

Çocuk ve çocukluk kavramlarını tarihsel açıdan ele aldığımızda eski çağlardan günümüze kadar geçen sürede bu kavramın önemli bir değişim ve gelişim sürecini geçirdiğini görmekteyiz. Bu konuda yapılan pek çok çalışma bizlere her dönemde farklı bir çocuk algısının var olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda çocukluğun sosyal, kültürel ve ekonomik alanda bunlara paralel olarak da değiştiğini söyleyebiliriz.¹⁴²

Ortaçağ'da çocuk kavramı günümüzdeki anlamından çok uzak, yetişkin çocuk, olgun çocuk olarak anlaşılmaktadır. Hatta "*Ortaçağ'da modern anlamdaki çocuk ve çocukluk kavramına rastlanmamaktadır. Çocuk, bebeklik ile ergenlik arasındaki yaşam evresinden çok yalnızca akraba –döl-ifade ediyordu*"¹⁴³Neslin devamını ifade eden kavramdı çocuk. Çoğalma ve güçlü olma düşüncesinin meyvesiydi. Çocuğun kendine ait dünyası olduğunu, sosyal biyolojik ve psikolojik yönden gelişimini tamamlaması için ailesine ve çevresine ihtiyacı olduğu ortaçağdan sonra keşfedilmeye başlandı.

"Özellikle Eski Yunanların çocuğa ve çocukluk kavramına mesafeli yaklaştıklarını, sözel ve yazılı kültürlerinde çocuğa hiç yer verilmediğini söyleyebiliriz."¹⁴⁴Çünkü onlar çocukların yedi yaşına gelmelerinden itibaren yetişkin gibi davranmalarını bekliyorlardı.

¹⁴⁰ a.yer, s. 7.

¹⁴¹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 28. b., Remzi Kitabevi, 2016, s. 47.

¹⁴² Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, 1. b., Phoenix Yayınevi, 2010, s. 19.

¹⁴³ Bekir Onur (çev.), *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, 3. b., Ankara: İmge, 1998, s. 23.

¹⁴⁴ Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 21.

Ortaçağ'da eğitim ve öğretimin, okuma ve yazmanın olmaması, eğitim fikrinin oluşmaması, hayâ kavramının gelişmemesi çocuk kavramının olmadığı delilleri arasındadır.

Aries'in 1960 yılında yazmış olduğu *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Çocukluğun Çağları: Aile Yaşamının Sosyal Tarihi) adlı çalışmasını incelediğimizde ortaçağ'da yaşayan çocukların formundan davranışlarına kadar kıyafetleri, oyunları, tutum ve davranışları, konuşmaları, üstlendiği sorumluluklar-bir yetişkin gibi davranmaya mecbur bırakıldıklarını görürüz. Aries çocukların bu kadar değersiz sayılmalarının nedenini o dönemde normal karşılandığını, çocukların herhangi bir yetenek ve beceri yoksunluğu gibi nedenlerden kaynaklanmadığını, çocukların her zaman ikinci planda olduğunu vurgular. Çocuk psikolojisi, çocuk eğitimi gibi kitapların okunması veya yazılması bir yana, çocukların o dönemde herhangi bir kitapta veya eserde yer alması 13.yüzyılı bulmuştur. Araştırmacılar Ortaçağ'daki çocukların en uç noktada değersizleştirilmesini o dönemde yaşayanların çocukluk döneminin gereksiz bir evre olduğunu düşünmelerine ve hastalıklar nedeniyle çocuk ölümlerinin fazla olması sebebiyle çocukların fazla hatırlanmak istenmemesine bağlamışlardır.¹⁴⁵

Geleneksel doğu kültüründe yani İslamiyet'ten önceki Türk Uygarlıklarında, Mısır, İran, Mezopotamya, Eski Çin, Eski Hint ve Anadolu kültür ve uygarlıklarında çocuk denilince belli özelliklere sahip olan bir kavram akla gelirdir. Bu uygarlıkların anlamış olduğu çocuk kavramının belli başlı özellikleri şunlardır:

*Çocuğun kısa sürede olgunlaşıp, yetişkinliğe erişmesi gerekmektedir

*Çocuk büyüklerine özellikle anne ve babasına karşı isyan etmemeli, onların her isteğini yerine getirmelidir. Aksi takdirde çocuk her türlü cezaya tabi tutulabilir.

*Kız çocukları daha vasıfsız ve korumasızdır. Erkek çocukları ise vahşi doğaya karşı kendilerini ve ailelerini koruyabilmektedir. Bu yüzden kız çocukları ikinci plana itilerek erkek çocuk üstün görmüşlerdir.

*Erkek çocuklardan belirli güç ve yeteneğe sahip olmayanları da muteber değildir, bunlar da ön planda değildir.

¹⁴⁵ Mete Han Arıttürk, "Çocukluk Felsefesi", *Farklı Perspektiflerden Çocukluk ve Sosyolojisi*, Ankara: Vize Yayıncılık, 2005, s. 95-96.

*Çocukların kısa sürede olgunlaşmasını isteyen ve yetişkin olmadıkları halde yetişkinmiş gibi davranmasına neden olan bu sistem, onların iç dünyalarına girmeyi, çocuk psikolojisini, çocuk eğitimini ve çocukluk kavramının incelenmesini geciktirmiş ve ayrıca bu toplumlarda esas var olan saygı, itaat, korku, ceza yöntemi çocuklara karşı yaşlıları güvence altına alan bencilce bir yaklaşım olmuştur. Çocukların istemedikleri şeyleri zorla yaptırılmaları, büyüğün istediği her şeyi çocuğun yapmak zorunda olması çocukların sağlıklı olarak gelişimlerini engellemiş ve onlara gereğinden fazla sorumluluk yüklemiştir.

Geleneksel batı kültüründe de çocuk kavramı geleneksel doğu kültürüyle benzerdir. Kız erkek cinsiyet ayrımcılığı, kızların zekâlarının daha geri olduğu düşüncesi, itaatin önemli olması, babanın tanrı gibi yani her istediğini yapabilme hakkına sahip olması gibi özelliklere sahiptir.¹⁴⁶

Sokrates'in kız çocuklarına felsefe dersi vermenin faydasız olduğunu düşünmesi, Aristoteles'in engelli çocuklara verilen eğitime karşı çıkması ve kız erkek çocuk ayrımcılığına vurgu yapması da bunu göstermektedir. Aries çocukluk kavramının hayatımızın her anında olmasına rağmen çocuklar hakkında konuşmanın, düşünmenin yeni bir buluş olduğunu söylemektedir.¹⁴⁷

Nihayet 1600lü yılların başlarında çocuğa ve çocukluk kavramına önem verilmeye başlandı.19.yy da da eğitimciler çocuğun ahlaki gelişiminin yönlendirilmesi gerektiğine dair araştırmalar yapmışlardır.¹⁴⁸ Bu önce batıda araştırılmaya başlanmış sonra doğuya geçmiştir. Günümüzde de çocuk hakkında artan miktarda araştırmalar yapılmaktadır.

*“1600lü yıllarda çocuk kavramı gelişmeye başladı.19.yy a gelindiğinde eğitimciler ve ahlakçılar çocuğun ahlaki gelişiminin ve davranışının güçlü bir biçimde yönlendirilmesi ve eğitilmesi gerektiğini savundular. Bir çocukluk dünyası yaratıldı ve hala gelişmektedir.”*¹⁴⁹ Ortaçağ çocuk anlayışından ilk kopuş çocuğun aile ve eğitim anlayışında meydana gelmiştir. Bu dönemde babanın aile ve çocuk üzerindeki otoritesinin öneminden bahsedilmektedir. İkinci kopuş ise eğitim yaşının erkene

¹⁴⁶ Aksu, *Medya, Çocuk ve Din*, s. 33-35.

¹⁴⁷ Mustafa Ruhi Şirin, “Çocuk Modernleşmesi ve Çocuk Edebiyatı”, S. 774 (2016), ss. 31-40.

¹⁴⁸ Onur, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s. 37.

¹⁴⁹ Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 51.

alınmasıyla oluşmuştur. Böylece unutulmuş baba faktörü gün yüzüne çıkacak ve çocuğun ilk eğitmeni olarak ailedeki önemli görevini üstlenmiş olacaktır.¹⁵⁰

Sanayi devrimiyle beraber ekonomik ve sosyo-kültürel değişim aile yapısını ve işlerliğini de değiştirmiştir. Yeni okullar, üniversiteler, eğitim binaları inşa edilmiş, kurslar açılmış, insanların eğitime verdikleri değer artmıştır. İnsanlarda okuma ve gelişme adına yeni bir eğitim algısı kazandırılmaya çalışılmış ve eğitim alanında yapılan çalışmalara hız kazandırılmıştır.

Çocuk yetiştirme, çocuk eğitimi günümüzde çok önemli bir meseledir. Nitekim çocuğun ileriki yıllarında nasıl bir kişiliğe sahip olacağı, dini tutum ve davranışları, kültürü, almış olduğu eğitime bağlıdır. Bu konuda Locke, "çocuğun tertemiz bir sayfadan ibaret olduğunu"¹⁵¹, zihnin boş bir levhadan ibaret olduğu belirterek çocuklardan istediğimiz her şeyi oluşturabileceğimizi vurgulamıştır. Çocukların ileride başarılı bir lider, bir yönetici veya iyi bir avukat olması eğitimcilerin elindedir. Fass'a göre her kültür, içinde bulundurduğu çocukların neye benzediğini, çocukların geleceğiyle ilgili planlarını yaparken de kendine göre bir yöntem belirlediğini vurgular.¹⁵²

Postman, çocukluk kavramına ilişkin gelişmeleri matbaanın gelişmesiyle ilişkilendirmiştir. Nitekim matbaa icat edildikten sonra yetişkinler kendilerini geliştirme adına daha fazla okumuş ve toplumda kültür seviyesi gözle görülür hale gelmiştir. Yetişkinlerin kendilerini geliştirmesi, çocuklarla arasına fark koymuş ve çocuklar büyüklerin bilgilerine zihinsel olarak olgunlaşmadıkları için erişememişlerdir. Hal böyle olunca büyükler çocukları yetiştirme fikrini ortaya koymuş ve çocukları eğitilmesi gereken bireyler olarak değerlendirmişlerdir. Bu şekilde yavaş yavaş çocukların yetişkinlerden farklı bireyler olduğu kabullenilmiştir. Bu kabulleniş beraberinde çocukların kendine ait dünyasını oluşturmuş, çocuklara kendilerine özgü yaşam alanı oluşturmuştur. Zamanla çocuklar elektrikli iletişim araçları ve internet dünyasında, sosyal medyada vb sitelerde kendilerini bu araçlara hapsederek çocukluk kavramını tekrardan yok olmaya mahkûm bırakmışlardır. Özellikle medyada internette her bilginin

¹⁵⁰ a.yer.

¹⁵¹ a.yer, s. 54.

¹⁵² Nihal Ahioğlu, "Kültürel - Tarihsel Kuram Çerçevesinde Çocuk Gelişimi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1 (2008), s. 165.

kolay ve anında elde edilmesi çocukların gözüyle büyüklerin farkını ortadan kaldırarak bu durumu kısır döngüye sokmuştur.¹⁵³

Çocuk, bebek ve ergen arasındaki insan olarak da tanımlanmıştır. Birleşmiş Milletler raporunda ise çocuk;0-18 yaş arasındaki bireyler olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁴Günümüze baktığımızda çocuk 18 yaşına kadar olan dönemde fiziksel, biyolojik ve ruhsal gelişimini gerçekleştiren, aile ve çevresine muhtaç olan bireydir. Bu döneme kadar çocuk okula başlarken, kendi kararlarını alırken, seçimlerini yaparken ailesinden ve etrafındaki insanlardan yardım ve destek alır. Çocukluk ile ilgili şu şekilde sınıflandırma yapabiliriz¹⁵⁵:

Bebeklik(Doğum-2 yıl)

İlk Çocukluk(2 ve 6.yıllar)

Son Çocukluk Kız Çocuk(6-11.yıllar)

Son Çocukluk Erkek Çocuk(6-13.yıllar)

Araştırmamıza konu olan yaş gurubu son çocukluk dönemidir. Diğer bölümlerde genişçe ele alacağız.

Ehli kitapta da çocuk özel bir anlam ifade ediyordu. Yahudilikte çocuk sahibi olmayan bireyler biyolojik olarak eksik görülüyordu. Çocuklara isim verilmesi, onların beslenmesi ve sonra dadıya verilmesi, ardından eğitime tabi tutulması Yahudilerin çocuğa verdiği önemi göstermektedir. Aynı zamanda Hıristiyanlık' ta da baba-oğul-kutsal ruh üçlüsü çocuğa önem verildiğini gösterir. Hıristiyanlık' ta vaftiz etme durumu, eğitim için ilk basamağı oluşturur.¹⁵⁶

İslam dininde çocuk Kuran'da velet, ibn, sağır, ğulam, zürriyet gibi kelimelerle buluğa ermemiş olan çocuk olarak ifade edilir.¹⁵⁷ İslam dini Müslümanların çoğalmasını, yeni nesillerin doğmasını emretmiş ve Cahiliyedeki çirkin âdeti(kız çocuklarının öldürülmesi)yasaklamıştır. Nitekim Kuran'ı Kerim'de “yoksulluk endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin; onlara ve size biz rızık veririz. Şüphesiz onları

¹⁵³ Aksu, *Medya, Çocuk ve Din*, s. 37.

¹⁵⁴ Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi, Madde 1.

¹⁵⁵ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 29.

¹⁵⁶ Aksu, *Medya, Çocuk ve Din*, s. 42-43.

¹⁵⁷ Adem Çalışkan, “İslâmî Çocuk Edebiyatı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 12-13 (2001), s. 413.

öldürmek büyük bir hata(suç, günah)dır¹⁵⁸(isra 31.ayet)ayeti bunu vurgular niteliktedir. İslam dini çocuğa çok önem verir. Çünkü o,geleceğin mimarıdır, doktorudur, öğretmenidir... İnsanlara faydalı olur, yardım eder, tedavi eder, öğrenir ve öğretir. Bu şekilde İslam dininin yarımını inşa ederler. Çocukların yarınlarının güzel ve İslamın aydınlık olabilmesi adına onlara verilen din eğitimi, din bilinci ve şuuru da sağlam olmalıdır.

İslam dininin çocuğa verdiği önem çok büyüktür. Kuranda çocuğun insan için bir deneme, bir imtihan, dünyanın süsü ve bir nimet olarak görülmesi ve çocuğun anne üzerindeki barınma hakkıyla ilgili kuralları açıklamalı olarak vermesi, yetim ve öksüzün haklarının korunması gibi ayette verilen ifadeler bunun kanıtıdır. Nitekim dünyaya geldikten sonra en savunmasız olan canlı insandır, bakıma muhtaçtır

İslama göre çocuk yaratılıştan temiz ruhludur. Özünde yaratıcıyı bulmaya programlanmış kodlar yer almaktadır. Çocuk zamanla ailesi ve çevresinin inandığı gibi inanmaya ve düşünmeye başlar. Peygamber Efendimiz de çocukları çok sever, çocuksuz hanede bereketin olmayacağını¹⁵⁹ dile getirmiştir. Cahiliye dönemindeki âdetin tersine özellikle kız çocuklarını birer nimet olarak değerlendirmiştir. On çocuk sahibi olup kendisine gelerek onlardan hiçbirini öpmediğini söyleyen adama “Merhamet etmeyene merhamet olunmaz” diyerek karşılık vermiş ve İslam’daki çocuk sevgisini vurgulamıştır. Kendisi çocuklarını ve torunlarını severdi. Namazda sırtına binen torunu düşmesin diye namazı uzatan bir peygamberden bahsetmekteyiz. Çocuklara selam veren, onlara zaman ayıran, onlarla şakalaşan bir rehber bize yol gösteren ise onun yolundan gitmeli ve onu örnek almalıyız.

3. Gelişim Olgusu ve Tanrı Tasavvuru

Canlı varlıkların yaşam boyunca geçirdikleri tüm değişikliklere gelişim denmektedir¹⁶⁰

İnsan zihinsel bedensel, duygu ve ahlak gelişimi yaptıkları ve yapacaklarıyla hedefleri ve gayeleriyle, geçmiş ve geleceğiyle bir bütündür. Bu bakımdan insanı sadece

¹⁵⁸ İsrâ Suresi, 31.

¹⁵⁹ Celâlüddîn Ebu’l-Fadl Abdîrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Câmi’u’s-Sağîr fi Ehâdîsi’l-Beşîri’n-Nezîr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1981, c.1, s.190, Hadisno:3166

¹⁶⁰ Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 1(2004), s. 207.

psikolojik veya sadece fizyolojik olarak ele almamız mümkün değildir.” bireyin kişiliği bütünlük içinde değerlidir”¹⁶¹ İnsanın kişiliğini oluşturan unsurları fizyolojik unsurlarla harmanlayıp incelemek en doğrusu olacaktır.

İnsan hayatı boyunca üç temel gelişim aşamasından geçer: Çocukluk, Gençlik ve Yetişkinlik. Her dönemin kendine ait birbirinden bağımsız olmayan psikolojik, biyolojik, sosyal ve dini gelişim nitelikleri vardır.¹⁶²

Birey çocukluk döneminde kazandıklarını gençlik ve yetişkinlik döneminde devam ettirir. Kişiliğin de temelleri bu dönemde atılır.”Kişinin kimlik oluşumunda çocukluk tecrübeleri etkilidir”¹⁶³ Hayattaki doğrularımız, yanlışlarımız, hayata bakış açımız, dini kimliğimiz, ahlaki davranışlarımız, sağlıklı veya sağlıksız bir kimliğe sahip olmamız bu dönemde aldığımız eğitimin meyvesidir. Gençlik döneminde hırsızlık yapan bireyi çocukluk döneminde alamadığı eğitimle bağdaştırabiliriz. Bu yüzden çocukluk dönemi insan hayatında çok önemli bir aşamadır.

Jean Piaget, Çocuğun zihninin gelişimi konusunda zihnin yaş ve dönemlere göre gelişme gösterdiğini, çocuğun yavaş yavaş çevresindekilerle sosyalleşmesiyle onlarla etkileşim içerisinde tedricen geliştiğini ve çocuk anne baba ve çevredeki diğer tüm varlıkların bu sürece dâhil olduğunu vurgular.

İnsan değişim ve gelişim gösteren canlıdır. Düşünceler, fikirler, davranışlar sürekli olarak değişir ve gelişir. Her çocuğun da dini duygu ve düşüncesi gelişim göstererek değişime uğrar. Çocuklarda dini duygu ve düşüncenin değişmesinde aile, okul, çevre, sosyo ekonomik durum, kültür, mezhep ve çocuğun karakteri etkilidir. Tanrı kavramı ve tasavvuru da gelişime bağlı olarak şekillenir. Çocuklardaki bu değişiklik dikkate alınarak etrafındaki kişilerde özellikle anne-babasının Allah ile ilgili düşünceleri ve tavırları bilinçli olmalı ve çocuğa örnek teşkil etmelidir.¹⁶⁴

İlk çocukluk dönemi çocuktaki dini duyguların harekete geçtiği, dini inancın temellerinin oluşmaya başladığı dönemdir. Çocuğun dini bilgilerle karşılaşması diğer yaptıkları gibi bilinçli değildir. Dini duyguların canlılık kazanması ve anlam bulması

¹⁶¹ Muhammed Ali Yazıbaşı, “Çocukluk Döneminde Din ve Din Eğitiminin Çocuklara Kazandırdıkları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1 (2017), s. 18.

¹⁶² a.yer. 309

¹⁶³ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s. 54.

¹⁶⁴ Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, s. 220.

için içinde dini bilgileri barındıran çizgi filmler, masallar, kıssalar, hikâyeler anlatılarak dini ilgi uyandırılmalıdır.¹⁶⁵ Dini motifleri içeren cümleler, ninniler, masallar çocuğun ileriki dönemlerinde olumlu bir tanrı tasavvurunun oluşmasında ve sağlıklı bir dini eğitim almasında önemli bir etkidir.¹⁶⁶

Çocukluk dönemindeki dini duygu ve düşünce konusunda yapılan araştırmalarda bazı psikologlar bebeğin her yönden ihtiyaçlarını karşılamaması, başkasına muhtaç olması bakımından hayvana benzetirler. Hatta hayvanlardan bazılarını –gelişmiş bir maymunu, konuşan papağanı vs-yeni doğan bebeğe nazaran daha insani olarak görmüşlerdir¹⁶⁷

Starbuck da çocuklukta imanı, pasif ve bilinçdışı bir iman olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁸ Çünkü çocuk soyut olan iman, Allah, sevap, günah gibi kavramları yaş ve olguluk itibarıyla idrak edemez.¹⁶⁹

İlk çocukluk döneminde çocuk ve ebeveyn arasındaki var olan sevgi ve ilgi yaratıcı sıfatıyla her şeyden yüce olan tanrıya bağlanır. Çocuk anne ve babasının kendisine göstermiş olduğu şefkat ve merhameti, sevgiyi ve ilgiyi Allah'a atfeder. Aynı şekilde Bovet, çocuğun ana babasına duyduğu, ismine “evlatlık Duygusu” adını verdiği sevgi ve bağlılık duygusunun din duygusunun kaynağını teşkil ettiğini ileri sürmektedir.¹⁷⁰

Allah'a bağlanma ve itaat ruhsal, manevi ve ayrıca sosyo-kültürel etkilerle yerini şuurlu ve aktif inanişe bırakacaktır.¹⁷¹

Çocukta üçüncü yaşla birlikte zihnindeki büyük ve güçlü olan tüm sıfatları, sevdiği veya ona göre gücü her şeye yeten, her şeye sahip bir otoriteyi eşleştirerek bir tanrı tasavvuru geliştirir.¹⁷² Genelde ailesiyle bu eşlemeyi yapar.

Çocuklarda dini eğitim için altıncı yaş önemlidir. Çocuk bu yaşlarındayken kendisini seven ve onu koruyan Allah'ın varlığını ifade edebileceği şekilde algılamaya

¹⁶⁵ Mehmet Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, (Bitirme Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2001, s. 24.

¹⁶⁶ Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, s. 215.

¹⁶⁷ Adil Çiftçi, Murat Yıldız (çev.), “Çocuklukta Din”, *D.E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10 (1998), s. 185.

¹⁶⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 115.

¹⁶⁹ Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, s. 215.

¹⁷⁰ Bal, *7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce*, s. 5.

¹⁷¹ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 115.

¹⁷² Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, s. 215.

başlar. Tabi ki bu dönem çocuğun somut olarak bir tasavvur geliştirdiği ve ifade edebildiği dönemdir. Burada esas yapılması gereken nokta çocuğa yanlış bir tasavvur geliştirmemesi için yanlış eğitim vermemektir.”Anneyi üzersen Allah seni taş yapar, oyuncaklarını toplamazsan Allah seni cehenneme atar, babanın dediklerini yapmazsan Allah seni cezalandırır” tarzındaki yanlış kurulmuş cümleler çocuğun Allah’ı, cezalandıran, insanları sevmeyen, onları gazaplandıran sıfatlarıyla tahayyül etmesine sebep olur ve bu da çocuğun dinden uzaklaşmasına sebep olur. Çocukların dönemlere göre tanrıyı nasıl algıladığıyla ilgili Piaget gelişim dönemleri oluşturmuştur. Buna göre:

1. Duyusal(sensori)-motor(duyu-hareket) dönemi(0-2 yaş)
2. İşlem öncesi dönem (2-7 yaş)
- 3.Somut işlemler dönemi (7-11 yaş)
4. Soyut işlemler dönemi (11-18 yaş)

Piaget’e göre çocuklar iki aşamada tanrıyı tasavvur etme eğilimi gösterirler. Çocuklar yedi yaşına kadar tanrıyı somutlaştırarak, benzetme yöntemiyle zihninde kurgular. Örneğin çocuk annesini çok sevdiği için tanrının onun gibi olduğunu düşünür veya babası ona göre çok güçlüdür. Kendisini korur ve bu yüzden tanrıyı babasına benzetebilir. Okula başladığında öğretmenin mükemmel olduğu düşünerek tasavvurunu öğretmene yöneltebilir. Benzettiği kişi çok sevdiği bir arkadaşı veya akrabası da olabilir. Burada önemli olan nokta çocuğun tanrıyı çevresinde gördükleriyle sınırlandırmasıdır. Zamanla yaşları ilerledikçe anne ve babalarının ve tüm bu benzetmeye çalıştıkları insanların bir şekilde eksiklerine hata yaptıklarına aslında her şeyi bilemediklerine ve aslında her şeye gücü yetmediğine yani insanların sınırlılıklarının farkına varırlar.

İşte bu dönüm noktasıdır ki tanrı hakkında düşündüğü her şeyi tanrıya yöneltmeye başlarlar¹⁷³

Loomba, tanrı tasavvuru hakkında çocukların buldukları evreyi doğumdan altı yaşa kadar olan dış dünya tanrısı, yedi ve on iki yaş arasında gerçekçi yaklaşım, on iki yaş üzerini ise ruhsal anlayış olmak üzere üçe ayırmıştır. Harms da aynı şekilde yaş guruplarına ayırarak bunları şu şekilde isimlendirmiştir.

¹⁷³ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 115.

-Peri masalları dönemi(3-6 yaş)

-Gerçekçi, Dönem(7-12 yaş)

-Bireyci Dönem (12 yas üzeri)¹⁷⁴

Ekind, duanın tanrı tasavvurundaki etkisini araştırdığında 9-12 yaşlarındaki çocukların dua vesilesiyle Allah'ın insanlara yardım ettiğine, Allah'ın kötülükleri giderdiğine inandıklarını ortaya koymuştur¹⁷⁵

Klinberg de çocukların sıkıntılı anlarda deprem, sel gibi doğa olaylarında, camiler ve diğer ibadet mekânlarında tanrıyı hatırladıklarını belirtmiştir. Öcal'ın araştırmasında,9 yaşındaki çocukların Allah'ı maddi/somut biçimde tanımlamaktan vazgeçtiklerini gözlemlemiştir.10 yaşında ise Allah'ın sıfatlarına atıfta bulunma becerisine sahip oldukları ortaya çıkmıştır.¹⁷⁶ Bu bölümde 9-12 yaş aralığındaki çocukların tanrı tasavvurunu Piaget'in gelişim dönemlerine göre açıklamaya çalışacağız.

3.1.Somut İşlem Dönemi(9-12 yaş)

Kız çocuklarda 6-11 erkeklerde ise 6-12 yaş arasında yer alan döneme "Okul Çağı" veya "Temel Eğitim Çağı" adları da verilmektedir¹⁷⁷

Bu dönemde çocuklar için kesin yaş aralığı belirlemek zordur. Bazı araştırmacılar gelişimi, olgunlaşmayı, yeteneklerini yapabilmelerine ve zihinsel süreçlere göre değerlendirmişler bazıları ise oyun ve öğrenim yılını içine alan dönem olarak tanımlamışlardır.¹⁷⁸

Bu dönemde artık çocuk dış hayatı gözlemlemek, deneyimlemek için adım atmıştır. Ev ve aile ile sınırlı olan tecrübelerini yeni hayatından yavaşça silip okul hayatına, yeni dostluklara ve yeni tasavvurlara kucak açacaktır. Bu dönemde çocuk ailesinden belli oranda uzaklaşır. Zihinsel gelişim olarak kelime dağarcığı artar ve kendini daha iyi ifade etmeye başlar.

¹⁷⁴ a.yer, s. 116

¹⁷⁵ a.yer, s. 118

¹⁷⁶ a.yer, s. 120.

¹⁷⁷ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 1. b., İstanbul: TDV yayımları, 2002, s. 63.

¹⁷⁸ Yazibaşı, "Çocukluk Döneminde Din ve Din Eğitiminin Çocuklara Kazandırdıkları", s. 312

Piaget on ikinci yaşa kadar bu döneme “Somut Operasyonel Dönem” adı verir. Bu dönemde çocuk etrafını anlamlandırmaya çalıştığı için çok fazla soru sorar.¹⁷⁹

Bu yaş aralığındaki çocuklar belli ve önemli gelişim döneminde olmalarından dolayı dikkat çeker. Son Çocukluk Dönemi de dediğimiz bu dönemde çocuklarda Yavuz’un dediği gibi tabii yönelişler ortaya çıkmaya başlar. Bu dönemde çocuk zihinsel ve bedensel büyümesini istikrarlı şekilde devam ettirir. Sosyal ilişkilerini geliştirerek sürdürür.

Çocuk ilkokula başladığı zaman anne babasına olan aşırı bağlılığı zayıflar ve bu bağlılık çevresindeki insanlara yönelir. Arkadaşları, öğretmenleri, akrabaları ve çevresindeki diğer insanlar çocuğun ilgisini çekecek şahsiyetler olacaktır. Özellikle aile dışında kendine en yakın olan kişiyi örnek alacak ve onda bulunan olumlu veya olumsuz davranışlar sergileyecektir.

İşte bu konuda çocuğun dışarıyla sağlıklı veya sağlıklı iletişim kurması aile nasıl yetiştiğine bağlıdır. Anne babasına yoğun bağlılık gösteren, kendi kendine başladığı bir işi bitiremeyip yardım bekleyen çocuk hem kendisi arkadaş kurmakta zorlanır hem de başkaları onu aralarına almakta güçlük çeker.¹⁸⁰

Okula başladıkları dönem aynı zamanda guruplaşmayı da beraberinde getirir. Bir ait olma problemine çözüm arayışına girebilirler. Grup üyesi olma, ait olma ihtiyaçlarını gidereceğinden dolayı buna kendilerini mecbur hissederler. Grupların oluşmasında ise cinsiyet önemli faktördür. Genelde kızlar kız gurupları, erkekler de erkek gurupları kurarlar.¹⁸¹Çocuk on yaşlarına doğru kendi fikirlerini gurupla çelişmeyecek şekilde değiştirebilir, böylece önceki yaşlarına göre daha olgun bir hareket sergilemiş olacaktır.¹⁸² Bu dönemde çocuk sorumluluklarının bilincine varma aşamasındadır. Kendine verilen görevi eksiksiz yerine getirmeye çaba harcarlar.

Bazı zihinsel problemleri sadece somut olarak çözebilirler. Soyut düşünce yeteneği bu dönemde tam olarak oluşmadığı için sorunlara farklı bakış açıları geliştiremez. Bu açıdan büyüklerinin yardımına ihtiyaç duyabilirler. Zihinsel öğrenme

¹⁷⁹ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 15.

¹⁸⁰ Mehmet Ergüney, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi*, (Bitirme Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1997, s. 28.

¹⁸¹ Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, s. 210; Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 16.

¹⁸² Aksu, *Medya, Çocuk ve Din*, s. 40.

bu evrede başladığı için çocuğun bilgiye düşkünlüğü artar.¹⁸³ Merak duygusuyla her şeyi öğrenmek ister. Var oluşumuza dair sorular da bu dönemde dile getirilir.

Çocuk bu dönemde zihinsel olarak öğrenme dönemindedir. Çocuk elde ettiği bilgileri zihinsel süzgeçten geçirerek işlemeye, düşünce ve davranışlarıyla da yaşadığı ortama uyum sağlamaya hazırdır. Ayrıca bu dönem çocuğun hem zihinsel hem de sosyal olarak uyum sürecinde olması onların eğitim ve öğretime hazır hale geldiğini göstermektedir.¹⁸⁴

Bu Evrede çocuklar her yönden gelişim ve değişim halindedir. İnanç yönünden ilerlemeler kaydeder. Allah'a inanmaya ve ona itaat etmeye hazırdırlar. Egoantrik özelliğini geride bırakarak her şeyin bir açıklamasını yapmaya çalışır. Soyut düşünce dönemine kadar Allah'ı somut olarak düşünür. Kendisine verilen her bilgiyi kabule çok yatkındır. Bu dönemde çocuklar batıl inanç ve hurafelere de inanmaya çok yatkındır.¹⁸⁵

Bazı bilim adamları çocukluk dönemindeki dini gelişimin sağlıklı ilerlemesinin bu dönemde çocuğun aldığı dini eğitim ile doğru orantılı olduğunu savunmaktadırlar. Bu dönemde çocuktaki hazır bulunuşluğa, zihinsel gelişimine, kelime dağarcığı dikkate alınarak çocuğa din eğitimi verilmelidir.¹⁸⁶

12 yaşa doğru çocuktaki antropomorfizm (İnsan biçimli tanrı) düşüncesi gider yerine her zaman her yerde olduğuna, her şeyi bildiğine dualara cevap verdiğiğine inanılan şefkat ve merhametli bir Allah tasavvuru meydana gelir. Sonuç olarak somut işlemler dönemi çocukların öğrenmeye en verimli çağı olması hasebiyle yaratıcıyla ilgili sorduğu sorulara verilen cevaplarla doyurulmalı, doğru bir tasavvur oluşturmasında ona yardımcı olunmalıdır

4. Ebeveynin Çocuk Psikolojisine Katkısı

Aile, toplum tarafından birlikteliği kabul görmüş bireylerin neslin çoğalmasını sağladığı, dünyaya gelen bireylerin maddi manevi her türlü ihtiyaçlarını gidermekte

¹⁸³ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi", s. 211.

¹⁸⁴ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 40.

¹⁸⁵ A.Osman Özcan, "Din ve Ahlak Eğitiminde Ailenin Rolü", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, S. 4 (1985), s. 16.

¹⁸⁶ Yazibaşı, "Çocukluk Döneminde Din ve Din Eğitiminin Çocuklara Kazandırdıkları", s. 312.

mükellef olduğu, yeni neslin en iyi şekilde yetiştirildiği ve” topluma kazandırılma sürecinin ilk ve en etkin şeklide gerçekleştiği” sosyal bir kurumdur.¹⁸⁷

Aile içinde bulunan fertler arasındaki ilişkiler ele alınırken şu üç temel unsur göz önünde bulundurulmalıdır¹⁸⁸

-Ebeveyn arasındaki ilişkiler

-Ebeveynle çocuk arasındaki ilişkiler

-Çocuklar arasındaki ilişkiler

Çocuğa ilk ve en önemli örnekler olması nedeniyle anne ve baba arasındaki sevgi, saygı, hoşgörü, paylaşma vb gibi değerler ve ikisi arasındaki iletişim çok önemlidir. Nitekim ailenin temelini oluşturan etmenler arasında en önemli yere sahip olanı anne ve babanın tutum ve davranışlarıdır. Yapılan bir araştırmada çocukların kendisine benzeyen ebeveyni örnek aldığını, onun gibi davranmaya onun gibi inanmaya gayret gösterdiğini ortaya çıkarmıştır.¹⁸⁹ Sağlıklı bir aile, sağlıklı iletişim kuran ve birbirine değer veren anne baba sayesinde oluşur. Onların arasındaki sohbetin ses tonundan ettikleri sohbetin konusuna kadar her türlü detay çocuğun hayatında önemli bir etkiye sahiptir. Birbirlerinin fikirlerine değer vermeleri, yapacakları işlerde birbirlerine danışmaları, istişare etmeleri, birbirlerine karşı hitap şekilleri çocukların da ileride sosyal hayatlarında insanlara karşı davranış formlarını şekillendirir.

Anne ve babanın çocuklarına karşı sözleri, tutum ve davranışları, çocukları ileriki yaşama hazırlar. Öyle ki karakter gelişi yedinci yaşta tamamlanır. Bu süreci çocuk genel olarak evde anne babasıyla geçirir. Onları örnek alır. Anne babanın olumlu tavrı, çocuğun davranışlarını olumlu yönde gelişmesini sağlar. Ebeveynin bir problem karşısında çocuğa karşı sergilediği tavır da çok önemlidir. Bu süreçte şiddete başvuran aileler çocuk ile olan ilişkilerini çıkmaza sokar. Çocuğun yaptığı hata karşısında ailenin cezaya başvurmaması, ona baskı uygulaması, çocuğu, yapacağı işlerde tereddüde sokar, çekingen davranmasına neden olur ve belki pek çok yeni etkinliklere başlamasına engel olur. Çocuk girişimci tarafını kaybeder.

¹⁸⁷ Ünal Şentürk, “Parçalanmış Aile Çocuklarının Eğitimdeki Başarı/Başarısızlık Durumu(Malatya Örneği)”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 7, S. 29 (2006), s. 107.

¹⁸⁸ Aksu, *Medya, Çocuk ve Din*, s. 107

¹⁸⁹ Mehmet Akif Klavuz, “Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”, C. 14, S. 2 (2005), s. 44.

Sağlıklı bir ailede çocuklar arasındaki ilişkiler sevgi dolu, birbirine saygı duyan, problemleri çözebilen kardeşlerden oluşur. Kardeşlerin arasında sevgi bağının oluşması ebeveynin onlara karşı tavırlarına bağlıdır. Çocuklar arasında adaletli ve ölçülü davranan anne baba, zamanla onların da birbirine karşı aynı şekilde davranmalarını sağlar. Kardeşler arası ilişkilerde kıskançlık duygusu onların aralarının açılmasına neden olabilir. Bu onların zihinsel ve bedensel gelişimleri açısından da zararlıdır.

Ailenin çocuğun kişiliğine, ahlakına, karakterine olan etkisi doğum öncesinden itibaren başlamaktadır. Ebeveynin çocuk konusunda istekli veya isteksiz oluşu, sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları, hayattan beklentileri, çocuk konusundaki duygusal durumları, çocuktan beklentileri, o çocuğun ileride nasıl yaşayacağını, hayata bakış açısını meydana getirir.¹⁹⁰

Ailenin en büyük işlevlerinden biri çocuk yetiştirmektir ve çocuğu karakter olumunun ilk evresi ailede başlamaktadır. Anne ve baba, çocuğa, doğrudan veya dolaylı olarak mutlaka bir iz bırakır. Çocuğun din algısı ve tanrı tasavvuru da baskın olan anne ve babanın tutum ve davranışlarıdır.

Din duygusunun kaynağını oluşturan duygular; bağlanma, korku, sevgi, güven, himaye gibi duygulardır. Bu duygular çocuğun dini uyanışında ayrı role sahiptirler. Bu duyguları tek bir alana indirgemek doğru değildir. Bundan dolayı çocuğa verilen din eğitiminin bu duygularla ilişkili olması gerekmektedir.¹⁹¹Çocuktaki himaye edilme duygusu, çocuğun Allah inancının gelişmesine ve bu konudaki bilgilerin artmasına göre güç ve süreklilik kazanacaktır.

Çocuğun dini uyanışı, din, tanrı, ahiret gibi kavramları daha kolay algılayabilmesi, dini kabiliyetleri ailede oluşur. Nitekim dine teşvik edilen ve ibadetlerini zamanında ve tam olarak yerine getiren, hak, vicdan, sorumluluk gibi kavramlara hakkını veren bir ailede, çocuk sorumluluk sahibi olacaktır. Aynı zamanda Allah'ın kendisinden ne istediğini bilecek ve buna göre davranacaktır.

Çocuğun sorumluluk sahibi ve görev bilincinde yetişmesi anne ve babasının ona karşı tutum ve davranışıyla ilgilidir. Günümüzde her yaptığı meşru sayılan, her isteği

¹⁹⁰ Rukiye Koyuncu, *Çocuklarda Benlik ve Kişilik Gelişimi*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1999, s. 28.

¹⁹¹ Türk, "Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi",s. 148.

yerine getirilen, meşru olmayan yollarla büyütülen çocukların sorumluluk sahibi olması beklenemez. Topçu bu konuda aileler üzerine güzel bir tespit yapmıştır:

“Çocukları dünyaya gözünü açtığı günden beri gülüşlerini bir demir kitlesinin emelleriyle karşılayan, onların bakir ruhlarından sonsuzluğun müphem ümitlerini kazıyıp da üç boyutlu eşyanın sevgisini dolduran aileler, ruhun kanatlanması olan dua halini öldürerek içgüdülerinin terbiyesine terk ettikleri yavrularından ne bekliyorlar?”¹⁹²

Nitekim çocukla yeterince vakit geçirmeyen, temizlik ve yemek yaptığında annelik görevini yerine getirmiş sayan anneler ve çocuğunu daha iyi büyütebilmek adına pek çok işle meşgul olup eve vakit ayırmayan, evdeki vaktini de TV ya da internet ile geçiren babalar aile kavramını yavaş yavaş yok ederek çocukların fiziksel, ruhsal ve zihinsel gelişimlerini zedelemektedir. Ayrıca hak hukuk kavramlarını hayatından çıkaran evine eşine ve çocuklarına karşı sorumsuzca davranan anne ve babaların çocukları için din, ahlak, sorumluluk kavramları başından itibaren filizlenmemeye mahkûmdur.

Ağlamasın, rahatsız etmesin, oyun oynamak istemesin diye televizyonun başına oturtulan çocuklar bir süre sonra bir konu hakkında fikri olmayan, hayal kuramayan, sosyal becerilerinde problem yaşayan bireyler haline gelecektir. Yorgun olan anne ve babalar çocukları eğleniyor zannedip onları vaktin büyük bir kısmını televizyonun önüne oturtup çizgi film veya reklam izlettiriyorlar. Çocuklar onların yanına gelip konuşmak istemediği, oynamak istemediği için bunu kendilerine kar görüp anne baba görevlerini yerine getirdiklerini düşünüyorlar.

Oysaki televizyon insan beynindeki limbik denem sistemi çökertiyor. Bu da çocuğun izlediklerini sadece imge olarak görmesine, düşünmeye uğraşmamasına, zihinsel faaliyet oluşturmadığı için beynini çalıştıramamasına yol açıyor. Aynı zamanda limbik sistemin çocuklarda vicdan duygusunun ortaya çıkmasını sağlıyor. Sürekli

¹⁹² Ali Fuat Arıcı, “Erken Çocukluk Dil Gelişiminde Ailenin Rolü”, *Türkiye Eğitim Dergisi*, C. 1, S. 1 (2016), s. 69.

televizyon izleyen çocuk zamanla vicdan duygusundan mahrum robot kişiliklere dönüşüyor.¹⁹³

Ayrıca televizyon izleyen çocuk bunu bağımlılık düzeyine ulaştırdıysa, günün pek çoğunu televizyon karşısında geçirip sürekli olarak bunu tekrarladığında kendini geliştirmesini mümkün kılan pek çok aktiviteden uzak kalacaktır. Böylece okuma alışkanlığı oranı düşecek, girişimcilik ruhu gelişmeyecek, okumadığı ve dinlemediği için hayal gücü gelişmeyecek ve pek çok değeri öğrenememiş, çekingen, fikir üretmeyen bir birey haline gelecektir.¹⁹⁴

21.yüzyılın Teknoloji Çağı olması nedeniyle ülkeler, devletler, pek çok endüstride, okul ve iş yerlerinde önceden vazgeçilmez olan insan gücünün yerini makinelere, robotlara, bilgisayarlara bırakmıştır. İnsan gücünden daha hızlı ve mekanik olan bu sistem zamanla radyo, televizyon ve diğer iletişim araçları sayesinde büyük bir kitleye yayılmış ve gelişimin büyük adımları atılmıştır. Dünyada bu kadar gelişme varken problemler azalmamış hatta daha da fazla artmıştır. Dünyada var olan yedi milyar insanın büyük bir kısmı açlık ve yoksulluk içinde kalmış, geriye kalanlar ise hayatlarını zevk içinde geçirerek dengesiz ve adaletsiz bir dünya düzeni oluşturmuştur. Açlık ve sefaletten dolayı ölen çocuklar bir yana hırsızlık, madde kullanımı, cinayet gibi pek çok suça karışan bireyler ve suça karıştırılan çocuklar çoğalarak değişen dünyanın dengelerini alt üst etmiştir. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle ülkeler tarafından ilerlemeye yönelik adımlar atılmış ve bu süreçte aile kavramı da bozulmaya başlamıştır. Nitekim aile bireylerinin çalışması, ebeveynlerin evlerine ve çocuklarına özel zaman ayıramaması, maddi beklentilerin yükselmesi gibi nedenlerden dolayı çocuklar toplum içinde yalnız kalmış, kendi kendilerine rehber olmak durumunda kalmışlardır. Ayrıca bu çocukların aileleriyle vakit geçirememesi sebebiyle onlarla doldurması gereken zamanı arayış içinde geçirmişler ve kendi yöntemleriyle bu sevgi ve ilgiyi, muhabbet boşluğunu gidermeye çalışmışlardır. Batıda anne ve babasıyla bir arada yaşayanlar toplumun sadece %7'sini oluşturmaktadır. Bu rakam ülkemizde daha yüksek olsa da

¹⁹³ Ruhi Ersoy, “Şehirleşme Elektronik Kültür Ortamı Sürecinde Çocuk-Şiddet ve Çocuk Oyunları’na Halkbilimi Disiplini Açısından Bir Yaklaşım”, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/halkbilim_ana.php, 2006, s. 5.

¹⁹⁴ Aksu, *Medya, Çocuk ve Din*, s. 51

gün geçtikçe bozulan aile modellerinden ve aile kurulmadan doğan çocuklardan dolayı bu yüzdeler zamanla artmaktadır.¹⁹⁵

Şehirleşmeyle beraber insan bireyselleşme noktasına gelmiştir. Öyle ki sadece kendi dünyasında yaşamaya çalışan insan yalnız kalarak toplumun içinde türlü problemlere kucak açmıştır. Yalnızlığı giderme adına üretilen çeşitli teknolojik ürünler modern olan insanı eğlendirmek şöyle dursun, diğer insanlardan daha çok ayırmış ve tatminsizleştirmiştir. Bu süreçte insan kendine en yakın arkadaş olarak televizyonu seçer. Teknoloji harikası olarak adından bahsedilen televizyon insanların vaktini boşa harcamasına neden olarak insanın sorumluluk ve görevlerini aksatmasına yol açar.¹⁹⁶ Çocuk ilk eğitimini anne ve babasından alır. Nitekim Pestalozzi “En iyi eğitimci annelerdir.”¹⁹⁷ Diyerek eğitimin ailede başladığını vurgulamıştır. Anne ve babalar çocukların daha iyi bir eğitim verilmek adına kendilerini geliştirmeye çalışmalı, çocuklarıyla zaman geçirmelidir. Öte yandan vaktinin çoğunu televizyonun başında kadın programlarını izleyerek veya elimizden ayıramadığımız telefonlarla internette geçirerek harcayan anneler çocuklarına yeterince vakit ayıramadıkları için pek çok gelişim çerçevesi açısından bakıldığında çocuk sıkıntı yaşayabilir.

Öyleyse çocuktaki dini uyanış yetişkinlerin ilgi ve desteğiyle, örnek yaşantısıyla mümkün olur. Ailedeki huzurlu manevi ortam, çocuğu, olumlu tutum ve davranışlara sevk edecektir. Çocuğun dine ilgisi, aile bireyleri, ailenin dini tutum ve davranışları ve din eğitimine bağlı olarak da değişir.¹⁹⁸

Dini eğitimi sevdirek ve ısıdırarak ve her şeyin açıklamasını çocuğun anlayış seviyesine göre anlatan ebeveyn, çocuğun dine ilgisinin arttığını gözlemleyecektir. Ceza ve korkutma yöntemiyle verilen dini eğitimin, ileriki yaşlarda dinden uzaklaştırdığını ve olumsuz bir tanrı tasavvuruna sebep olduğu araştırmalarla sabittir. Somut işlemler döneminde çocuk anlatılanları sorgusuz kabul eder. Fakat ilerleyen zamanlarda kendi düşüncelerini ve yaptıklarını sorgular. Din konusundaki fikirlerimizi mantık çerçevesinde çocuğa aktarmalı, onun anlayış seviyesine uygun dini bilgi vermeliyiz.

¹⁹⁵ Haluk Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, 2. b., İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1982, s. 32-34

¹⁹⁶ Ersoy, “Şehirleşme Elektronik Kültür Ortamı Sürecinde Çocuk-Şiddet ve Çocuk Oyunları’na Halkbilimi Disiplini Açısından Bir Yaklaşım”, s. 2.

¹⁹⁷ Arici, “Erken Çocukluk Dil Gelişiminde Ailenin Rolü”, s. 70.

¹⁹⁸ Bozkurt Koç, “Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba”, *Dini Araştırmalar*, C. 11, S. 31 (2015), s. 52.

İnsan yaratılış itibariyle sevgi, saygı, ahlaki değerler, vicdan ve yardıma muhtaç olarak doğar. Aile çocuğun beslenme, barınma, korunma, bakılma, sevme ve sevilme gibi temel ihtiyaçlarını karşılar¹⁹⁹ Şahsiyetini kazanmasında en etkili kişiler ise anne ve babasıdır. Çocuk ilk sosyal deneyimini ailede kazanır. Çünkü özellikle okul öncesi dönemde çocuğun taklit ettiği kişiler anne ve babasıdır. Aile ortamı içerisinde yeterli olarak sevgi, güven ve ahlaki değerlerle büyüyen çocuk fiziksel, biyolojik ve psikolojik gelişimini tamamlar. Ailesinde yeteri kadar güven sağlayan anne baba çocuğunu dış etkenlere karşı koruyabileceği limanı hazırlamış olurlar.²⁰⁰

Çalışan annelerin artmasıyla beraber kısa süreli ayrılıklara maruz kalan çocuk, vaktinin çoğunu bakıcının yanında geçirir. Bu durum çocuğun gelişimine zarar verebilir. Ancak yapılan araştırmalara göre iyi bir bakım sağlayıp, çocuğuyla kaliteli vakit geçiren annelerin çocukları²⁰¹, ayrılıklardan etkilenmeyip, gelişimini normal seyrinde devam ettirdikleri görülmektedir.

Aile insana günlük hayata dair pek çok şeyi öğretir. Çocuğun ahlaki yapısını oluşturan değerleri nasıl elde edebileceğini, kendi ihtiyaçlarını karşılamasında gerekli olan yeterliliği sağlamada ihtiyacı olan özveriyi, günlük hayatta nasıl davranması gerektiğini, nasıl konuşması ve nasıl bir üsluba sahip olması gibi hayatındaki en temel unsurları ailesinden öğrenir.

Aile çocuğun hayatında olumlu etki gösterdiği gibi olumsuz sonuçlar da doğurabilir. Narsist bireyler aileden kaynaklanan problemler doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Çocuk egosantrik dönemde herkesin ve her şeyin kendisi için var olduğunu düşünerek ailesinden beğeni ve takdir duygularını görmek ister. Narsist birey ise kendinden başkasını düşünmeyen, her şeyin merkezinde olduğunu düşünen empati yoksunu bireydir. Aile çocuğun bu gelişim döneminde ailesinden görmek istediğini vermeyince birey hayatı boyunca bu aşamada takılı kalabilir. Bu riskli durum hem çocuğun hayatı hem çevresi için çok büyük sıkıntılara yol açar.

¹⁹⁹ Atalay YÖRÜKOĞLU, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 36. b., İstanbul, 2015, s. 126

²⁰⁰ Ali Rıza Aydın, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8 (1996), s. 213.

²⁰¹ Koyuncu, *Çocuklarda Benlik ve Kişilik Gelişimi*, s. 34.

Yapılan araştırmalarda narsist bireylerin hayatta çoğu Şeyden zevk almadığını ve mutsuz olduğunu ortaya koymuştur.²⁰² Hiç bir Şeyden mutlu olamayan başkalarında sürekli beklenti içinde olan kendini üstün gören birey, kendinden daha yüce bir kudreti-yaratıcıyı-kabullenmede zorluk çekecektir. Bu da onun sahih olmayan bir tanrı tasavvuruna yöneltecek ve hayatında pek çok sıkıntıyı beraberinde getirecektir.

Aile günlük hayata dair çocuğa pek çok öğretti gibi çocuğa dini konuda bilgi veren yine ailedir. Çocuk Allah'a edilen duaya, onun için yapılan ibadetlere ailesinde tanışır. Sadece bununla kalmayıp komşuya, akrabaya iyi davranmayı, yardıma muhtaç olana yardım etmeyi, paylaşma duygusu gibi pek çok değeri de ailede öğrenir.

Aile çocuk için zihinsel toplumsal ve kültürel gelişim alanı ve aynı zamanda Şahsiyetini kazandığı, kendini emin ve güvende hissettiği, tüm yakın ilişkilerin kaynağı olarak görülse de bazen aile huzursuzlukların, sıkıntıların, duygusal problemlerin de kaynağı olabilmektedir. Aile içinde var olan Şiddet, çocuk dışındaki bireye uygulansa dahi bu durumdan en fazla etkilenen kişi çocuktur. Ülkemizde Şiddetin terbiye aracı olarak görülmesi onun meşrulaştırmasına ve tekrarlanmasına sebep olmuştur.²⁰³

Yaşanan tüm bu olumsuzluklar, istismar ve Şiddet çocuğun psikolojik ve sosyal gelişimine zarar vererek onların ya tamamen içine kapanık olmasına ya da saldırgan bir birey olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca anne-baba ayrılıklarında veya boşanmalarda çocuğun duygusal ve davranışsal bozukluklarının arttığı gözlemlenmiştir. Aynı zamanda kardeşler arası kıskançlığın da anne sevgisini yitirme korkusuna yol açtığını ve bunun da beraberinde güvensizliği getirdiğini unutmamak gerekir.²⁰⁴

Boşanma süreci, evde artan huzursuzluklar, sağlıksız ve güvensiz oluşan ortam da çocuk üzerinde psikolojik olarak olumsuz izler bırakmaktadır. Bu konuda yaptığı çalışmasıyla Amato, anne-baba desteğiyle büyüyen çocukların uyum derecesini ve okul başarisının fazla olduğunu, ebeveynin ceza yöntemine başvurduğu ailelerin çocuklarının ise uyum sürecinin uzadığını ve bu çocukların pek çok yönden sıkıntılar yaşadığını belirtir. Bununla beraber evlilikteki kavgalar, sözlü ve fiili atışmalar özellikle 9-10

²⁰² Miray ÖZÖZEN Danacı, "Üniversite Öğrencilerinin Çocuk Narsizmi İle Çocukluk Dönemi Mutluluk Ve Huzur Anıları Arasındaki İlişi", *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 13 (2017), s. 19.

²⁰³ Neslihan Lök, Ceyda Başoğul, Selma Öncel, "Aile İçi Şiddetin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Psikososyal Desteğin Önemi", *Psikiyatride Guncel Yaklasimler - Current Approaches in Psychiatry*, C. 8, S. 2 (2016), s. 156.

²⁰⁴ Koyuncu, *Çocuklarda Benlik ve Kişilik Gelişimi*, s. 36.

yaşlarındaki kız çocuklarının benlik saygılarında olumsuz etki oluşturduğunu da vurgulamıştır. Yine aynı şekilde Jenkins yaptığı araştırmada aile içindeki çatışmaların çocuğa öfke ve saldırganlık olarak yansıdığını, çocukların sosyal ilişkilerinde bu duygulara sahip olduğunda dolayı başarısız olduğu bu saldırganlık ve öfkenin ailedeki fiziksel şiddetin sıklığına göre sıklaştığını bulmuştur.²⁰⁵

Çocuk pek çok nedenden ailesiz kalabilir. Ölüm, boşanma, hastalık ve bunun gibi nedenler çocuğun aileden mahrum bir şekilde büyümesine neden olur. Aileden ayrı, sevgi ve ilgiden uzak olan bakıma muhtaç çocuk, kendindeki boşluğu gidermek adına bazı zararlı guruplara katılabilir, hayata yanlış bağlanabilir. Aileden yoksun büyüyen çocukların suça karışma oranı da diğerlerine göre daha yüksektir. Arkadaş ortamında, okul ortamında sorunlar yaşayabilir, güven ve bağlanma problemleri yaşayabilir. Bu yüzden yetiştirme yurdunda kalan çocukların zihinsel ve bedensel gelişiminin olumlu süreçte ilerlemesi için yurtların aile ortamı sıcaklığında olması gerekmektedir.

D. 9-12 YAŞ ARASI ÇOCUKLARIN ALLAH TASAVVURU

1. 9-12 Yaş Arası Çocuklara Göre Allah'ın Tanımı

Bu bölümde örneklerle çocuklarda görülen antropomorfik bir tanrı kavramından soyut bir tanrı kavramına geçişi ele alacağız. Çocuklardaki inanma ihtiyacı onlarda çok küçük yaşlarda başlamaktadır. Özellikle sürekli yapılan dini ritüeller ve ibadetlerin manasını çok anlayamasalar da bu konuda meraklı ve isteklidirler. Allah'ın ne, nerede ve nasıl olduğu da onlar için merak konusudur. Öncelikle bu yaş gurubunun zihinsel gelişimi ele alındığında somut işlem döneminden soyut işlem dönemine geçiş olduğu görmekteyiz. O halde çocuklarda aldığımız cevaplar da bu neticede değerlendirilmelidir. Yapılan araştırmalarda Allahın genelde göklerde, yüksekçe bir yerlerde olduğu, büyük kocaman bir adama benzetildiği, ama zamanla Allah'ı hayal etmenin zorlaştığı, soyut kavramlara geçildiği görülür.

²⁰⁵ Mehmet SAĞLAM, Neriman ARAL, “Boşanma Sürecinde Olan Ailelerdeki Çocukların Aile Algılarının Resimler Aracılığı İle İncelenmesi”, *I.Çocuk Hakları Kongresi*, İstanbul: Çocuk Vakfı yayımları, 2011, s. 2.

2. 9-12 Yaş Arası Çocuklarda Allah Tasavvurunun Oluşumu

Dini duygu sadece akıl sahiplerine ait yüce bir duygudur. İnsan için basit, diğer duygu ve heyecanlar gibi değildir. Acı, haz, tutku gibi duygular bir uyarıcı olmadan ortaya çıkmazlar. Fakat din duygusu insanın özünde var olan ve uyarıcıya ihtiyacı olmadan ortaya çıkan duygudur.²⁰⁶

Çocukta dini uyanış 3-5 yaşlarında başladığını söyleyebiliriz.²⁰⁷ Bu dönemde yeni yeni ilgi duyan çocuk merakla sorular sorar. Dini hikâyelerle, çizgi film, kıssalar, menkıbeler vb gibi eğitici faaliyetlerde bulunan aile çocuğunun dini uyanışını destekler. Ailesinde dini faaliyetlere yoğun olarak şahit olan çocuğun dini uyanışı daha erken olabilir. Aile, çocuğun sorularına doyurucu cevaplar vererek, onun dini gelişimine katkı sağlamalıdır. Din duygusunun ortaya çıkmasını sağlayan sebepler arasında toplu yapılan ibadetler, ziyaretler, törenler, mevlitler, ad koyma, sünnet gibi pek çok toplumsal etkinlikler insanın özünde var olan duyguları harekete geçirir.

Çocuktaki dini duyguların gelişimi onun ruhen ve manen hazır olmasıyla yakından ilgili olduğundan dolayı, ilk çocukluk döneminin sonlarını, dini uyanışının, son çocukluk yılları ise dini duygularının gelişim safhası olarak değerlendirebiliriz.²⁰⁸

Bu dönemde çocuklar antropomorfik bir tanrı tasavvuruna sahiptirler. Tanrıyı genel olarak güçlü bir babaya benzetmeye eğilimi gösterirler. Allah'ın büyük ve güçlü olmasını anlamış olmalarına rağmen onun müşfik rahim gafur gibi sıfatlarını anlamamaları onların hala somut işlemler döneminde olduklarını gösterir. Eleştiri yönleri gelişmediği için Tanrının koyduğu kurallara mutlak surette itaat ederler. Araştırma ve sorgulama çocukta 12 yaşlarına geldiğinde başlar. Artık bu yaş sonrası yavaş yavaş Allah'ın soyut olan sıfatlarını zihninde anlamlandırır.

Doğdukları andan itibaren aile ve çevresiyle etkileşim ve iletişim içerisinde olan çocuklar birlikte olduğu insanlara bağımlılık duygusunu geliştirir. Bu bağımlılık duygusu Schleiermache'in söylediği gibi yaratıcıya bağımlılık duygusunun ilk ve en önemli modelidir.²⁰⁹

²⁰⁶ Adem Şahin, *Yetiştirme Yurtlarındaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 27

²⁰⁷ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 85

²⁰⁸ a.yer, s. 86.

²⁰⁹ Çiftçi, Yıldız, "Çocuklukta Din", s. 185.

9.yaş çocukta önemli bir dönemdir. Dini gelişimin anlamlandırılmaya çalışıldığı dönemdir. Çocuk bu yaşta dini inancını kavramlarla geliştirmeye ve kavramları kullanarak dini duygularını ifade etmeye çalışırlar.

Çocuklar 9-10 yaşlarına geldikleri zaman dini ibaretlere ve bilgilere ileriki yaşlarına nazaran çok daha isteklidirler.²¹⁰ Piaget,6-11 yaş gurubunun dünyayı ve evreni anlamlandırmaya çalışırken animist ve artificialist bir bakış açısıyla değerlendirdiklerini savunur.

Piaget,10-12 yaş gurubundaki çocuklardaki dini bilgilerdeki içerik ve canlılık 9-10 yaş gurubuna nazaran daha belirgin olduğunu savunur.7-11 yaş gurubu çocukların vicdan ve ahlaki şuurun oluşup geliştiği, iyi ile kötüyü ayırt edebilecek yetiye sahip oldukları dönemdir.²¹¹ Piaget'in Bilişisel kuramına göre araştırdığımız yaş gurubu (9-12) somut işlemler dönemine tekabül etmektedir. Piaget'e göre insan bebeklikten itibaren sürekli gelişim içerisindedir. Bebeklikten itibaren çevresinde olan insanlarla kurduğu bağ ile onları örnek alarak, taklit ederek Tanrı düşüncesini geliştirir.

Piaget'in yaptığı araştırmalarda 9-12 yaş gurubu içerisinde olan çocuk somut işlemler dönemindedir. Ona göre insan devamlı olarak gelişim içerisindedir ve bu gelişim bebeklikten itibaren başlar. İnsanlar doğdukları andan itibaren çevresiyle etkileşim içinde olduğundan, onları taklit ederek, onları örnek alarak Tanrı düşüncesini geliştirir. Çocuğun okula başlamasına tekabül eden yaşı aynı zamanda onun yavaş yavaş esnek düşünmeye başlamasına, nesnelere ayırt edebilmesine, olayları sıralayabilmesine, olayların nedenlerini kavrayabilmelerine denk düşen korunum ilkesini kazandıkları dönemdir. Nesnelere ağırlık, hacim, kütlelerinin mekânı ve şekli değiştiğinde onlarda bir değişiklik olmayacağını kavramaya başlar.²¹²

Piaget, çocukların on yaşına kadar ahlaki yargılarının, anne ve babalarınınkine bağlı olduğunu belirtir. Çocuk bu dönemde benmerkezci düşünce yapısına sahip olduğu için insanların farklı fikirlere sahip olabileceğini düşünemez. Ona göre ahlaki hüküm tektir ve herkes ona uymak zorundadır. Bu süreçte çocuk inanç, ahlak gibi ruhi olayları fiziki olaylardan ayırt edemediği için ahlaki kuralları evrenin bir parçası olarak kabul eder ve değişmemesi gerektiğini düşünür. Olayların sadece sonucuna bakar yani bir

²¹⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 82

²¹¹ Kurt, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, s. 27

²¹² Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, s. 40-42

durum ya doğrudur ya da yanlış, ortasını kabul etmezler. İyi olanın sonucu ödül, kötü olanın sonucu ise cezadır. Çocuk babasına su götürürken bardağı kıran kardeşinin cezalandırılması gerektiğini düşünür. Çünkü bardak kırmak kötüdür ve cezayı hak eden davranışlardandır. Kardeşinin suyu istemeden kırmış olmasını düşünemez.²¹³

Anne ve çocuk arasındaki bağ, babaya göre daha güçlüdür. Nitekim çocuk dünyaya gelmeden önce anneyle ilişki kurar. Çocuk doğduktan sonra da önce ebeveyni, sonra çevresi, insan gruplarıyla etkileşime girerek onlardan örnek aldığı tavır ve tutumları içselleştirip özümser.²¹⁴Bu yüzden Çocuğun Allah tasavvuru ve dini düşüncesi ailesinin etkisi altında şekillenir ve gelişir. Doğduğu zaman kulağına fısıldanan ezan ile din ile tanışmış olur. Annenin verdiği dini eğitim ile gelişir. Annenin yaptığı her şeyi taklit eder. Namaz kılan anneyi gören erkek çocuk onun gibi örtü örtüp namaz kılmaya çalışabilir. Yüce Peygamberimizi örnek alarak onun yanımızda oyunlar oynamasına izin verilmesi, somut düşünce döneminde çocukla kurulan iletişimde kullanılan cümlelerdeki Allah, Maşallah, İnşallah gibi sözcükler onun günlük hayatta bu kelimelere aşina olması da olumlu Allah tasavvuruna yardımcı olur.

Yine bu dönemde ilahiler, Kuran tilaveti, Dini oyunlar, dini içerikli görseller, videolar, kıssalar çocuğun dini gelişimine katkı sağlar.²¹⁵

Ayrıca çocuğun eşyalarında ve oyuncaklarında dini sembollerin yer alması, evde dini eşya ve tabloların bulunması, evde ezan sesinin duyuluyor olması din eğitimi açısından yararlı olabilir²¹⁶Bu dönemin belirgin özelliğinden biri de çocuğun öğrenmeye yatkın olması ve çok soru sormasıdır.

Hollenbach'a göre çocuktaki merak duygusu kendisini koruyacak olan yüce varlığı arama düşüncesiyle birleşir. O,çocuktaki dini inancı sebebini sonsuzluğa karşı duymuş olduğu özlemden dolayı olduğunu savunur.²¹⁷

Allah kavramı üzerinde düşünen ve onun hakkında sorular soran çocuğa doğru ve kalıcı bilgiler verilmeli ve merakla soru sorma aşamasındaki taklitle başladığı Allah'ı arama eğilimi, eğitim vasıtasıyla inanca dönüştürülmelidir²¹⁸

²¹³ a.yer, s. 46

²¹⁴ Mevlüt Kaya, "Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9 (1997), s. 198.

²¹⁵ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi", s. 216.

²¹⁶ Abbas Çelik, *Din Eğitimimizde Tarihsel Yaklaşım*, Erzurum: Ekev Yayınları, 2001, s. 96.

²¹⁷ Bal, *7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce*, s. 7.

Soyut düşünceye ulaşamayan çocuk bilinçsizce ailesini, çevresini, kullanılan dili, sergilenen davranışları gözlemler ve taklit eder. Bu yüzden ramazanda tutulan oruçlar, kurulan iftar ve sahur sofraları, günlük kılınan namazlar, okunan dualar, dini terimlerle kurulan cümleler, edilen sohbetler, mevlitler, camide kılınan namaz çocuğun istemsizce bilincine yerleşir ve onun dini düşüncesini Allah tasavvurunu şekillendirir. Özellikle Peygamberimizin öğüdüyle namaza bu dönemde başlanması konusunda çocuğa baskı uygulamadan, onunla oyunlar oynayarak, ona sevdirek namaza teşvik etmeliyiz.

Çocukluğun ilk evresinde dini eğitim çocuğa verilirken, öncelikle dua ve ibadet şekilleri üzerinde durulmalı, dindeki soyut kavramlar ve derinlik içeren düşünceler yerine basite indirgenmiş kavramlarla çocukların daha kolay anlayacağı biçimde din eğitimi onlara verilmesi daha faydalı olacaktır. Yine bu dönemde okuma yazma bilen çocuk Kuran okumaya yönlendirilirse Allah ile olan bağlantısı güçlenir.

3. 9-12 Yaş Arası Çocukların Allah Tasavvurunun Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler

Çocukların Allah tasavvurunun oluşumunda pek çok faktör vardır. Bunların başında aile gelmektedir. Aile ve aileyle yapılan tüm etkinlikler, çocuğun çevresi, arkadaşları, okul hayatı, komşuları, akrabaları, içinde bulunduğu kültür vb çocuğun hayatında olan her türlü insan ve davranışları, onun din algısında etkilidir.

İbadetlerin çocukların ahlaki ve dini duygu ve düşüncelerinin gelişimindeki etkisi de kaçınılmazdır. İslam'ın emrettiği ibadetler namaz, oruç, zekât ve hac'dır. Bununla beraber yapılmasını istediği ahlaki davranışlar vardır. Yaşlılara ve engellilere öncelik vermek üzere tüm insanlara hatta canlılara yardım etmek, zor durumda olan insanların sıkıntısını gidermek, toplumu düzenleyen sevgi, saygı, hoşgörü, fedakârlık, sadakat, ahde vefa, zulmü önleme adına yapılmış tüm fiiller, hayvanları sevmek ve korumak ve bunun gibi insan ruhunu incelten, insanı empati yapmaya yönelten davranışlar İslam'ın emrettiği ve güzel bulduğu fiillerdir. Çocuk başta anne babasına bakarak ve onları taklit ederek ibadetlerini yerine getirir. Burada ailenin ibadetleri yerine getirme oranı çocuğun alışması ve sevmesi konusunda çok etkilidir. İbadetlerini tam ve vaktinde yerine getiren ailelerde çocukların dini tutum ve davranışları da olumlu

²¹⁸ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi", s. 217.

yönde ilerler. İbadetlerini yerine getirmeyen ve bunun gerekliliği konusunda gereğini yapmayan ve dini konuların mevzu bahsinin geçmediği ailelerde ise çocuğun Allah'ı tanınması ve onunla ilgili isim ve sıfatlara vakıf olması, aynı zamanda dini duygu ve düşüncelerinin oluşması ve gelişmesi zaman alır belki çocuk dine karşı olumsuz tavır bile sergileyebilir. Dini bilginin yoksunluğundan kaynaklanan sebeplerle çocuk, Allah'ı korkulacak bir yaratık ve yahut canlıları cezalandıran ve sevilmeyen bir varlık olarak zihninde tasarlayabilir. Bu yüzden çocukların doğru bir şekilde yönlendirilmesi ve bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Bununla beraber çocuklar içlerindeki merak duygusuyla sürekli soru sorarlar ve arayış içinde olurlar. Arayış içinde olduklarından dolayı ailenin dine karşı tutumu çocuğun ileriki yaşamında dine bakış açısını büyük oranda belirler. İçerisinde namaz kılınan bir evde büyüyen bir çocuk namaz kılmanın ne kadar doğal ve olması gereken bir davranış olduğunu benimseyecek ve zamanla o da namaz kılmaya başlayacaktır. Bu başta taklit seviyesinde olsa da ileride şuur boyutuna ulaşır bilinç kazanacaktır. Namaz kılan çocuk kimin huzurunda niçin var olduğunu düşünür. Ne yaptığını, kiminle konuştuğunu anlamlandırmaya çalışır. Bununla beraber verdikleri nimetlerden dolayı Allah'a teşekkür etmek nedeniyle onun huzuruna vardığı bilinci ailesi tarafından verildiğinde çocuk, namaza devam konusunda sıkıntı yaşamayacaktır. Örneğin, kendisine en sevdiği bir yiyeceği alan arkadaşına teşekkür etmesinin gerekli olduğu ve buradan da Allah'ın ona verdiği nimetler birer birer sayılıp her biri için teşekkür etmesi gerektiği çocuğa anlatılabilir. Böylece çocuk içinde bulunduğu nimetlerin de farkına varacaktır. Ayrıca Allah'a teşekkür etmesi gerektiğini anlayan çocuk zamanla toplumsal hayatında da insanlara karşı daha nazik ve şükran sahibi olacaktır. Günlük beş vakit kılınan namaz, çocuğun verdiği söze sadık kalmasına da vesile olur. Allah ile sözleştiği için onun yanına gittiğini ve onunla buluştuğunu bilir. Bu bilinç, çocuğa toplumsal hayatında insanlara verdiği sözü yerinde ve zamanında yerine getirmesini sağlar. Ahde vefa İslam'ın güzel bulduğu ve toplumsal hayatı düzenleyen ahlaki özelliklerden biridir. Namaz, çocuğun anlam ihtiyacını karşılar. Varlığa dair sorduğu soruların cevabını, namazla yaşayarak deneyimler. Yaratıcının varlığını kabul eden ve ruhen bunu hisseden çocuk, evrendeki her şeyin ilk sebebini böylelikle bulmuş olur. Ağaç, bitkiler, meyve ve sebzeler tohumun toprağa ekilmesiyle oluşur. Yağmurun yağmasıyla büyür ve gelişir. O meyve ve sebzeler canlı hayatı için var olması gereken besinlerdir. Canlılar yaşamlarını devam ettirebilmeleri için suya ve

besine ihtiyaç duyarlar. Çocuklara tüm bunlar hatırlatıldığında yaratıcının ne kadar büyük olduğunu hisseder. Bununla beraber Allah'ın kullarına emrettiği oruç ibadeti, çocuklar için güzel anılar oluşturur. Annelerin gece kalkarak sofrayı kurması ve tüm ailenin buna iştirak etmesi aynı şekilde akşam herkesin aynı anda yemeğe başlaması ve gün içinde hiçbir şey yiyip içmemesi çocuk için ayrı bir heyecandır. Zamanı gelince oruç tutarsın diyen anneler, genellikle çocukların oruç tutma konusunda daha fazla ısrarcı olduğunu tecrübe eder. Oruç tutmanın ihtiyaç sahibi insanları anlamada çocuğa rehber olur ve böylelikle empati yeteneği gelişir. Zor durumda olan insanlara yardım etme gerekliliğini de yaşayarak görmüş olur. Çocuk, zekât ibadetinin de zengin insanların yardıma muhtaç insanlara yardım etmesiyle topluma uyum ve düzen getirdiğini, Allah'ın insanları maddi anlamda eşitlemeye yönlendirdiğini öğrenir. Ev içinde Allah'ın emirlerinin tam olarak uygulandığı bir evde çocuk hem ahlaken olgunlaşır hem de toplumun oluşturduğu kurallara uyan bilinçli bir birey haline gelir.

E.ALLAH TASAVVURUNUN OLUŞMASINDA SEVGİ VE GÜVENİN ETKİSİ

1. Allah Tasavvurunun Oluşmasında Anne ve Babanın Etkisi

İnsanlık tarihi boyunca başta olan tüm liderler, devlet adamları ve âlimler erdemli ve ahlaklı bir insanın yetişmesine büyük önem vermişlerdir. Hatta dinlerin nihai amacı budur. İnsanların toplulukların mutlu ve huzurlu yaşamalarının kaynağı da budur. Modern eğitim değişen ve gelişen taraflarıyla bugün ahlak ve erdemli insan yetiştirmeyi hedeflemektedir. Ahlaklı bireylerin yetişmesi de ancak doğru ve olumlu bir Allah tasavvuruna sahip olmakla gerçekleşir. Tarih boyunca insanın tanrıyla arasındaki ilişkiye 3 görüş hâkim olmuştur.” *Bunlardan birincisi, St. Augustine gibi Hıristiyan teologlar tarafından ortaya konan ve bireyin doğuştan günahkâr olduğunu, dolayısıyla yetişkin müdahalesinin ilk yıllarda başlaması gerektiğini savunan görüştür. Bu doktrinin bugünkü şekli, Freud'un görüşlerinden oluşan Psikanaliz kuramı tarafından temsil edilmektedir. John Lock'a ait olan ikinci öğreti, çocuğun nötr olarak doğduğu, yaşam tarzı ve aldığı eğitim sayesinde doğru ya da yanlış bir hayata götürüldüğünü savunur. Dolayısıyla bu görüş de "asli günah" doktrini gibi yetişkinlerin müdahalesini gerekli görmektedir. Doktrinin bugünkü uzantısı Davranışçı Kuram yaklaşımıdır. Üçüncü doktrinin en önemli temsilcisi ise, J. J. Rousseau'dur. Ona göre çocuklar*

doğuştan saf ve temizdirler; fakat yetişkinlerin müdahalesi sonucu ahlak dışı davranışları öğrenirler. Bu nedenle çocuğu erken yaşlarda yetişkinlerin müdahalesinden uzak tutmak gerekir. Bu yaklaşımın günümüz psikolojisindeki en önemli temsilcileri J. Piaget ile Lawrence Kohlberg'tir.”²¹⁹

İslam inancına göre insan yaratılış itibariyle temizdir. Her insan da Allah'ı tanıyacak potansiyel vardır ve fakat ailesinin almış olduğu eğitime, anlayışa ve dini tutuma bağlı olarak büyür. Nitekim bu konuda Peygamber Efendimiz de şöyle buyurmaktadır: **“Her doğan, İslâm fıtrâtı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar.”**²²⁰ Fıtrat, yani yaratılış itibariyle her insan lekesiz, tertemiz ve iman ve İslâm'a en müsait bir hüviyette olduğunu vurgular. Sonra ilk olarak ailesi, arkadaşları, yakın çevresinin olumlu veya olumsuz Allah tasavvurlarına ve dini tutum ve davranışlarından etkilenir. Bu konuda çocuğa ilk ve en önemli örnek anne ve babasıdır.

Murdock, aileyi her iki cinsiyetteki çocuğun yeniden inşa edildiği, ekonomik dayanışmanın ve çocuk eğitiminin en güzel şekilde yapıldığı, bireylerin cinsel birlikteliğinin toplum tarafından kabullenildiği bir gurup olarak belirtmiştir.²²¹

Aile ve çocuğun içinde bulunduğu ortam çocuğun ruh sağlığına ve dini gelişimine ne derece katkıda bulunacağına dair yapılan tüm araştırmalar ve incelemeler, bizleri, bireyin çocukluk döneminde ailesiyle kurduğu sıcak temasa yöneltir. Nitekim çocuğun hangi yaş ve dönemde dine zihinsel ve psikolojik olarak daha uygun olduğunu anlayabilmek, onun dini dünyasının hangi şartlarda ve nasıl oluştuğunu bilmek ebeveynin ona karşı yaklaşımını ve dini eğitim konusunda doğru yer ve zamanı seçmesini sağlayacaktır. Armaner'in araştırmasındaki gibi çocukta dini uyanışın 3-5 yaş arası başladığını göz önünde bulundurursak bu dönem çocuğun anne babasıyla olan ilişkisine ve çocuğun ev yaşantısına bakmamız bizleri olumlu yönlendirecektir.²²² Anneler, insan hayatında en büyük değere ve konuma sahiptir.Çocuğun dini ve ahlaki gelişiminde de anne figürü önemli bir konuma sahiptir.Bebeğin ilk temas kurduğu kişi

²¹⁹ Mustafa Köylü, “Ahlak Eğitiminde Ailenin Rolü”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 391-392.

²²⁰ Buhari, Cenaiz 92;Ebu Davud, Sünne 17;Tirmizi, Kader 5.

²²¹ Şentürk, “Parçalanmış Aile Çocuklarının Eğitimdeki Başarı/Başarısızlık Durumu(Malatya Örneği)”, s. 107.

²²² Ali Baz Bilici, “Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü”, C. 11, S. 5 (2016), s. 121.

olmasıyla beraber bebeğiyle en çok vakit geçiren ve onun neredeyse tüm ihtiyaçlarını karşılayan kişi annedir.Çocuğun okul çağına kadar zihinsel olarak beslediği yer ailesidir.Özel anlamda bu kişi ise annedir.Annenin çocuğa karşı davranışları,sevgi ve ilgisi,merhameti yada çocuğuna olan ilgisizliği,ondan uzak kalması çocuğun hem bu gününü hem de yarınını etkileyecek derecede önem arz etmektedir.Yapılan bir araştırmada çocukların kendisine ilgi,sevgi ve şefkat gösteren ebeveyni örnek aldıkları görülmüştür.²²³Annenin din konusunda çocuğuna uyguladığı olumlu ve olumsuz davranış, çocuğun ileriki yaşlarını etkileyecek, onda bakış açısı oluşturacak niteliktedir. Anneye bağlanmada sağlıklı ve olumlu ilişkiler yaşayan bebeklerin kendi yaş gurubuyla da sağlıklı ilişkiler yaşadığı görülmüştür.²²⁴Bu konuyu Ömer Seyfettin bir hikâyesinde çok güzel dile getirmiştir:”Işık yumağı gibi aydınlanmaya başlayan ufuklara ilahi bir müjde olan ezan başladı. Ezanı dinlerken onbeş sene öncesine dalmış gitmişim. O kutlu sabahı, sabahların birincisini ve biriciğini düşünüyordum. Sevgili annem de yok. Dünyada en sevdiğim, en çok saygı duyduğum biricik insan... Uykusundan uyanarak dinlediği sabah ezanı yazarı on beş sene öncesine götürüyor. Annesinin kendisini namaza kaldırdığı ilk duygularını hatırlıyor. Bundan büyük mutluluk duyuyor. Annenin çocuğunu, tatlı sözler söyleyerek, okşayarak uyandırması bu hatıranın sürekli tazeliğini korumasını sağlıyor. Annenin şefkatli davranışları ve ilk ezanın uyandırdığı hislerin birbirini çağrıştırdığı görülüyor.²²⁵

Çocuğun din eğitiminde, Allah tasavvurunun oluşması ve gelişmesinde anne önemli bir etkiye sahiptir. Bebek doğduğu andan itibaren evin tüm bireyelerine neşe, sevinç getirir. Mutluluk kaynağı olur. Ama babalar genel olarak evin geçimiyle ilgilendikleri için zamanlarının çoğunu dışarıda çalışarak geçirirler. Çocuk vaktin büyük kısmını anneye geçirir. Bebeğin beslenmesi, anneye arasındaki bağı artıran bir başka olaydır. Bunun dışında çocuğun giyinme, barınma, temizlik gibi tüm asli ihtiyaçlarıyla anne ilgilenir. Annenin eğitim seviyesi ve içinde yaşadığı kültür, annenin çocuk eğitimine yön verir. Geleneksel olarak inanılan çoğu davranışlar kültür seviyesiyle ilişkilidir. Ülkemizde çocuk doğmadan önce ve doğduktan sonra yapılan pek çok davranış, gelenek, görenek ve inanış bulunmaktadır.” Çocuğun ayağının öpüldüğü

²²³ Klavuz, “Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”, s. 46.

²²⁴ Nuran Hortaçsu, *İnsan İlişkileri*, 2. b., Ankara: İmge Kitabevi, 1997, s. 61-62.

²²⁵ Atiye Gözen, *Çocuk Hikayelerinde Dini Motiflerin Eğitim Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995, s. 7.

zaman kısa olacağına inanılması, çocuğun söylediği ilk kişinin cennete girileceğine inanılması, hamile kadının tavşana baktığında çocuğun tavşan dudaklı olacağına inanılması, kötülükler gelmesin diye çocuğun yatağına iplerin dolanması, nazar değdiği düşünülerek kurşun döktürülmesi “²²⁶” gibi inançlar bulunmaktadır. Anne, bu tür inanç ve uygulamalar yapılan bir ortamda yetiştiğinde, çocuğuna vereceği bilgiler de bunun gibi inançlar olacaktır. Başörtüsünü dışarı çıkarken bağlama geleneğine sahip olan bir kadın, balkonda saçını örtmediğinde bu davranış ona yanlış ve hatalı gelmez. Çünkü içinde bulunduğu ortam bunu gerektirir. Çocuğuna da örtü konusunda bilimsel açıklamalar yapamaz. Bu yüzden genel olarak bu inançlara sahip kadınların kızları da bu inanışta olmaktadır. Fakat günümüzde bu tarz inanışlar yerini bilimsel verilere bırakmış ve uygulamalar azami miktarda kalmıştır. Kızların okumaya yönlendirilmesi, kadınların iş hayatına girmesi, meslek edinme, kendini geliştirme adına gidilen kurslar kadınların bilinçlenmesini ve çocuk eğitimine önem vermelerini sağlamıştır. Ayrıca ev hanımları da gittikleri kurslarda yeterli çocuk eğitimi, din eğitimi, psikoloji dersleri almış ve kendilerini geliştirmiştir. Genel anlamda baskı ve şiddet yoluyla din eğitiminden vazgeçilmiş, çocuktan istenilen her davranışın gerekçeleri, çocuğun yaş ve olgunluk seviyesi göz önünde bulundurularak ona anlatılmış ve ondan istenilmiştir. Kuran kursları ve benzeri kurumlarda din konusunda bilinen çoğu yanlışlardan bir nebze dahi olsa uzaklaşmıştır. Ayrıca bu ve bunun gibi kurslara gidip eğitim alma olanağı olmayanlar için pek çok eğitim seti oluşturulmuş, internet sayesinde canlı dersler hazırlanmış ve insanın gelişmesi ve eğitilmesi için pek çok imkân sağlanmıştır.

Baba kavramı ise bizim toplumumuzda ve pek çok toplumda bir lider, önder, reis, yönetici vasıflarıyla eşleşmiştir. Ailenin statüsünü genel olarak baba figürü temsil eder. Otorite, aile reisliği, ailenin gücü babanın kontrolü altındadır. Baba toplumda en önemli değerleri temsil ettiğinden dolayı genel olarak taklit edilen, örnek alınılan taraftır. Onun istikameti üzere gidilir. Onun gibi olunmaya çalışılır.

Çocukların hayattaki zorluklar karşısında baş edebilme seviyeleri, olay ve olgulara bakış açısı, zihinsel ve bedensel gelişimleri, dini tutum ve davranışlarıyla ilişkilidir. Aile, çocuk için bu kadar ehemmiyetli olduğundan din eğitimcileri ve bazı psikologlar çocuk eğitimini doğum öncesi olarak kabul ederler. Anne ve baba

²²⁶ Handan Asûde Başal, “Türkiye’de Doğum Öncesi Doğum ve Doğum Sonrası Çocuk Gelişimi ve Eğitimine İlişkin Gelenek, Görenek ve İnançlar”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 1 (2006), s. 60-61-62.

adaylarının evlenmeden önceki seçimlerini, aile olgusuna bakış açılarını, ahlaki davranışlarını, dini tutum ve tecrübelerini çocuğun ileriki yaşlarını etkileyecek unsurlar olarak sırlayabiliriz²²⁷

Aile çocuğun aktif olarak katıldığı ilk ve en önemli sosyal kurumdur. Bebek dünyaya geldiğinde karşılaştığı ve etkileşim kurduğu ilk kişi annesidir. Anneyle kurulan bu etkileşim din de dâhil olmak üzere çocuğun tüm değerlerini biçimlendirir. Çocuk dışarıdaki hayatta olan biteni anne ve babası sayesinde tanır ve anlamlandırır. Anne denildiği zaman bu kavram hemen her toplumda sevgi, şefkat ve merhamet duygularını akla getirir. Bizim yaşadığımız sosyal çevrede de anne, hiç şüphesiz bu duyguları temsil eder. Anne figürü aynı zamanda güven duygusunu da temsil etmektedir. Annenin bu en temel özellikleri çocuğun zihinsel ve duygusal gelişimini yönlendirmede anahtar rol oynamaktadır.

Çocuk Kalbi işlenmeye hazır vaziyette anne ve babasına bırakılmış bir emanettir. Tertemiz bir toprak gibi üzerine hangi tohum atılırsa o yeşerir. İyilik tohumları atan anne ve baba, çocuğunun dünyada ve ahrette saadete kavuşmasına vesile olur.²²⁸

O halde aile çocuğun eğitim ihtiyacını karşılayan ilk kurumdur. Anne ve baba çocuğun ilk öğretmenleridir. Temelde anne çocuğun ilk öğretmeni, baba ise çocuğun mürebbi(terbiye edicisi) olarak kabul edilir.²²⁹

Anne ve baba çocuk için ilk önemli örneği teşkil ederler. Anne merhamet ve hoşgörü figürü olurken baba güç ve otorite olarak algılanır. Kınalızade'ye göre evin geçimini sağlamak, ev halkını korumak-kollamak, güven ve huzuru sağlamak babanın görevidir ve baba bunun gibi birçok işle mükellef kılınmıştır.²³⁰

Bebeklik döneminde çocuk ve anne arasındaki ilişki daha sonra Allah'a aktarılır. İlk adımlarını atarken yanında olan anne babası çocuğa gösterdiği sevgiyle onu büyütür. İlk ihtiyaçlarını aile karşılar. İlk kelimelerini ilk yürüyüşünü ilk dini bir olguyla tanışması yine aileyle beraberdir. Çocuk doğduğu andan itibaren etkileşimde

²²⁷ Nacar, *Çocuk Hikayelerinde Din Eğitimi*, s. 19.

²²⁸ İmam Gazali, *Kimya-yı Saadet*, çev. A. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1969, s. 393.

²²⁹ Mehmet Emin Ay, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 364.

²³⁰ İbrahim Turan, "Osmanlı Dönemi Ahlak Kitaplarında Aile Ahlakı: Ahlak-ı Alai Örneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 2 (2016), s. 442.

olduğu ailesini belli bir süreçte rol model olarak benimser. Okulla beraber rol model değişse de aile her zaman etkin bir faktör olarak çocuğun hayatında yer alır.

“Çocuğun doğuştan getirdiği inanma, yüce bir yaratıcıya bağlanma duygusu anne ve babanın dini tutumuyla gelişir.”²³¹ Önceden babalar evde disiplin dağıtıcısı görevini üstlenmekte ve çocuklarıyla arasına mesafeler koymaktaydı.²³² Öyle ki o zamanlar baba kelimesi kötü muamele eden ifadesini akla getiriyordu. Fakat günümüzde baba çocuğuyla daha yakın ve sıcak ilişkiler kurmakta onlarla daha fazla zaman geçirmektedir. Yapılan bir araştırma sonucuna göre babalarıyla arasındaki iletişimi sağlam olan çocukların dindarlık düzeylerini diğerlerine göre daha yüksek olduğu ortaya konmuştur.²³³

Çocuk ailesiyle beraberken mutlu ve huzurlu olur. Sevinç ve hüznünü paylaşır, ailesiyle sohbet eder, oyun oynar, başkalarına söyleyemediğini anne babasıyla paylaşır, onlara danışır, başka yerde diğer insanlarla sıkılabılırken evde ailesiyle samimi ve dilediğince hareket eder. Tabi ki tüm bunları yaparken evde ailesiyle birlikte uymak zorunda olduğu kurallar da vardır. Yemek ve uyku saatinin belirli zaman dilimlerinde belirli kurallara uygun olması gerektiği gibi dini ve ahlaki olarak da çocuğun uymakla mükellef olduğu kurallar vardır. Büyükler geldiğinde toparlanmak, büyüklerin sözünü kesmemek, izin alarak hareket etmek bazı ahlaki davranışlardandır. O halde çocuğun sağlıklı ve sağlıksız gelişen dini karakterinin özünde en çok payın ailesinin aldığını görmekteyiz.

Çocuğun ailesinde var olan paylaşma, yardımlaşma, dayanışma duygusu onun ebeveyni ile arasındaki bağı kuvvetlendirir. Aile üyelerinin çocuklarıyla konuşması, ilgilenmesi, ihtiyaçlarını gidermelerine yardımcı olması, çocukların eğitimine zaman ayırması ve onunla iyi bir iletişime sahip olması çocuğun aileyle olan ilişkisini, aileye karşı beslediği duyguları geliştirir. Dini duyguların aile içinde başlaması ve gelişmesini ve ailede verilen eğitimin kalıcı ve faydalı olmasını sağlayan etken olayların yaşanarak öğrenilmesi ve sürekli oluşudur. Nitekim okullarda veya kurslarda verilen eğitimin gönüllülük esasından ziyade mecburi olması orada öğrenilen bilginin çocuktan kolayca silinmesine ve verimliliğin azalmasına sebep olur. Çocuk zamanının çoğunu okulda

²³¹ Aydın, “Çocuğun Dini şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, s. 214.

²³² Sue Palmer, *Zehirlenen Çocukluk*, 1. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 161-162.

²³³ Bilici, “Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü”, s. 125.

geçirmesine rağmen din eğitimcileri dini sosyalleşmenin ailede olduğunu öne sürerler. Zira çocuk model aldığı anne babasıyla öyle özdeşleşir ki onların her davranışını benimser. Bu bağlamda ailesiyle beraber olamayan, onlardan bazı sebeplerle ayrı kalmış çocukların dini görüşleri ve Allah tasavvurları diğerlerine nazaran daha olumsuz ve hayata bakış açıları karamsar olabilmektedir.

İslam dini akıl sahiplerini Allah'a imana davete çağırılmaktadır. Nitekim yeryüzünde olup biten tüm olayların fark ettirilmesi, düşünmeye teşvik etmesi Kuranda içerik olarak kullanılmış metottur. Çocuğun da inanç gelişimi için düşünmeye yönlendirilmesi onda var olan merak duygusu ve soru sorma özelliğini doğru yönlendirmeliyiz²³⁴

Aile içinde şiddet yaşanması halinde durumdan en fazla olumsuz etkilenen çocuklardır. Genelde fiziksel, duygusal ve sözel şiddetle karşılaşan çocuklarda içine kapanıklık, başarısızlık, depresyon gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Fiziksel şiddet uygulanan çocuklar uyum problemi yaşarken duygusal şiddet yani aile tarafından olumsuz tutum ve davranışlara maruz kalmaları, sevgisiz ve ilgisizlik, aşağılayıcı sözler söylenmesi, takma isim takılması, ihtiyaçlarını karşılanmaması çocuklarda duraklama, engelleme ve gerilemeye yol açan davranışlara neden olabilir. Ayrıca söz ve hakaretler, ceza ve korkutma, baskılama da çocukta özgüvenin sarsılmasına, sinirliliğe, korku ve depresyona neden olmaktadır.²³⁵ Özellikle benlik saygıları zarar görmüş, pek çok alanda hakları kısıtlanmış ve değersizleştirilmiş olan insanlar dini de referans alarak şiddeti meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir.²³⁶ Aile içinde şiddeti yaşayan çocuk dolaylı yoldan hayatına bunu yansıtmış olur. Yapılan bir araştırmaya göre suç işleyen gençlerin ailelerinin birinci dereceden yakınlarının suç işledikleri tespit edilmiştir.²³⁷ Bu ve bunun gibi düşünen ve yaşayan insanlar çocuk yetiştirme konusunda da şiddeti bir araç olarak kullanırlar. Din eğitiminde baskı ve şiddet uygulayan insan çocuğa güven değil korku duygusunu yerleştirmiş olur. Allah'ı sevmeyi değil ondan korkmayı hatta nefret etmeyi öğretmiş olur. Bu bağlamda çocuk olumsuz tanrı tasavvurunu oluşturmuş ve dinden uzaklaşmış olacaktır. Şiddet sadece çocuğa zarar vermekle kalmaz diğer eşe de zulüm

²³⁴ Zafer Yıldız, "Diyanet Çocuk Dergisinin Din Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15 (2012), s. 375.

²³⁵ Lök, Başoğul, Öncel, "Aile İçi Şiddetin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Psikososyal Desteğin Önemi", s. 157.

²³⁶ Çayır, "Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerinde Bir Araştırma", s. 40.

²³⁷ Mehmet Zeki Aydın, "Ailede Ahlak Eğitimi", C. 7, S. 2 (2003), s. 138.

olur. Günümüzde en fazla boşanma sebebi olarak geçen nedenlerden biri de şiddettir. Şiddet ortamında güvensizce büyüyen çocuk sağlıklı bir gelişim süreci sergileyemez. Kötü işler yapıp insanlara eziyet eden içinde saldırganlık duygusunu dışarı yansıtan insanların geçmişine bakıldığında mutlaka ailevi problem yaşadığı görülecektir. Biliyoruz ki karakterimizin tohumları çocukluk döneminde atılır ve dine karşı bakış açımız bu dönemde şekillenir. Önünde yanlış örnek olan çocuk ileriki yaşlarında ya bunu bastırarak ve böyle bir insan olmamaya çaba sarf edecek yada ailesinde gördüklerini çocuklarına ve çevresine uygulayacaktır. Bu yüzden şiddet ortamında büyüme ve boşanmaya şahit olma zor ve sıkıntılı bir süreçtir ve çocuğa büyük zararlar verir.

Mehmet Sağlam, boşanma sürecinde olan ailelerdeki 45 çocukla, huzurlu ailelerde büyüyen 45 çocuğa resimler çizdirmiş sonuç olarak boşanma sürecine tanıklık yapan çocukların aile bireylerini tek tek çizdiğini, sağlıklı ortamda büyüyen çocukların da toplu ve işbirlikçi olarak resim çizdiğini görmüştür. Boşanma sürecini yaşayan çocukların kendisine en uzak ebeveyninin baba olduğunu tespit etmiştir. Bu da çocukların babalarıyla daha az vakit geçirdiklerini, daha az iletişim kurduklarını gösterir. Ayrıca aile fertlerinin hepsinin çizilmemesi, huzursuz ve parçalanmış bir ailede büyüdüklerini göstermektedir.

Aile içinde bulundurduğu her bireyi ile çocukları sosyalleştirme sürecine sokarak onları toplumun bir üyesi haline getirir. Aile bütünlüğünün bozulması veya işlevlerini yerine getirememesi çocuğun sosyalleşme sürecini olumsuz etkiler. Aile hayatının olmaması da aynı şekilde çocuğun yetersiz sosyalleşmesi demektir ki bu da çocuğu suça yönlendirir.²³⁸

Sanayileşmeyle beraber köyden kente yapılan göçler, kadının çalışma hayatına girmesi, bakımı nedeniyle daha az çocuk sahibi olmaya niyetli bireyler neticesinde aile yapısı ve işlevleri olumsuz etkilenmiştir. Çocuğunun bakımı için daha çok çalışan bireyler çocuklarıyla aralarındaki bağları zayıflatarak tehlikeli hale getirmişlerdir. Aile içindeki sosyal ilişkiler, bağlılık ve koruma duyguları çalışma hayatıyla beraber aileden yavaşça kaybolmuştur. Sanayileşme döneminde meydana gelen bu değişimler aileleri olumsuz etkileyerek boşanma, intihar, cinsel istismara ve en önemlisi aile ahlakının

²³⁸ Gülşah Acar vd., “Aile ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi”, C. 1, S. 6 (2015), s. 652.

bozulmasına yol açmıştır. Sekülerite ve modernizmin de bir sonucu olarak aileler yaşamını dine göre değil, kendi zevk ve akıllarına göre şekillendirme yolunu tercih etmişlerdir. Yine bireylerin aile kavramından beklentilerinin ve yaşam felsefelerinin değişmesi, kendinden başkasını önemsemeyen, kimse için fedakârlık yapmayan ve özgür hayat felsefeleri onların anne baba eş olmanın anlamını yitirmesine sebep olarak evliliğe bakış açılarını değiştirmiş ve böylece aile kavramının moderniteye kurban olmasına sebep olmuşlardır. Aile kavramının anlamının güçlenmesine engel olan diğer bir neden ise feminizmdir. Günümüzde feministler ve kadın hakları savunucuları kadınları özgürlüğe davet ederek evliliğe ve geleneksel aile yapısına karşı çıkmışlar ve onları eşlerinden ayrılmaya ve evlilik olmaksızın özgürce başka erkeklerle yaşamaya teşvik etmişlerdir. Aile olgusunu yıpratın tüm bu eylem ve fiiller en fazla çocuklara zarar vermektedir. Bu bağlamda Çocuklarda meydana gelen sosyolojik psikolojik ve biyolojik bazı sorunlardan en önemlisi baba faktörüdür. Evlilik olmaksızın birlikte yaşama alternatif yaşam şeklinin sonucu olarak babadan yoksun çocuklar kişilik ve vicdan gelişiminde büyük eksiklik yaşamaktadırlar. Zira baba, çocuğun davranışlarını kontrol eden ve onu yönlendiren, sorumluluk bilincini kazanmasını sağlayan faktördür. Babanın otoritesinden yoksun olan çocuklar sorumluluk bilincinden uzak, saldırgan ve sosyal hayatta başarısız olmaktadır. Aynı zamanda aile içinde iletişimsizlik, geçimsizlik veyahut boşanmalar da çocuğun depresif, stresli veya içine kapanık hale gelmesine sebep olarak çok farklı psikolojik problemi bir araya getirir. Yine aile içinde yaşanan olumsuz tavır ve davranışlar, zararlı alışkanlıklar çocuğun sosyal hayattaki konumuna, başarısına engel olur. Aile içinde zararlı alışkanlıklara sahip olan ebeveynin onları örnek almaması düşünülemez. Bu bağlamda çocuklarda olumsuz davranışların ortaya çıkmasında, onların adeta suç makinesi olmalarına sebep olan en önemli faktör dini ve ahlaki yoksunluktur.²³⁹

2. Allah Tasavvurunun Oluşumunda Çevrenin Etkisi

İnsan sosyal bir varlıktır ve diğer insanlarla etkileşim halindedir. “Sosyalleşme, toplumda geçerli olan kültürel değerleri öğrenerek, yetişkinlerin dünyasına hazırlanma, yetişkinlerin davranış biçimlerini yaşantısına uygulayabilir duruma gelme anlamına

²³⁹ Turan, “Osmanlı Dönemi Ahlak Kitaplarında Aile Ahlakı:Ahlak-ı Alai Örneği”, s. 436-440.

gelmektedir.”²⁴⁰ Eğitim dediğimiz süreç ailede başlasa da çevrenin yani akran guruplar, okul, öğretmen, internet gibi nedenlerle şekillenir.

Dini duygu, düşünce ve davranış dini tutumu oluşturur. Belirli yaş ve olgunluğa erişene dek ailesinin dini tutumlarını benimseyen çocuk soyut varlıkları kavrayabildiği ve sorgulama çağına ulaştığında onun dini duygularını, düşünce ve davranışlarını etkileyecek faktörler Hasan ARSLAN’ ın yapmış olduğu bir araştırmada şöyle sıralanmıştır:

*İhtiyaçlar ve İstekler * Bilgiler *Çeşitli Guruplara Mensubiyet *Din Görevlileri ve Dindarlarla İlişkiler²⁴¹

Çocuklar belli yaşa geldiklerinde dünyaya ve yaratılışa ait çok fazla soru sorarlar. Gördükleri nesnelere, olayların ve olguların kaynağına yolculuk etmek isterler. Nereden geldiğimizi bilmek veya bir sandalyenin kim tarafından nasıl yapıldığını bilmek, onun öğrenme ihtiyacını karşılar. Zamanla gözlemedikleri çevrelerinde çeşitli gurupların yaptıkları ritüelleri ve inançlarıyla, dine karşı sergiledikleri tutumlarına şahit olurlar. Kolay inanırlık özelliğine sahip olduklarından, ailesinin içinde bulunduğu gurubun kurallarına uymaya dikkat ederler. Ailesinin dine karşı sergilediği tavır, çocuğun dine bakış açısını etkileyeceğinden dolayı anne ve babasının camiye gitme sıklığı, çocuğun camideki ortamı tecrübe etmesi, din görevlisinin çocuk için ne anlam ifade ettiği de çocuğun dine ilgisini artırır. Din görevlilerinin anlattıkları kıssalar çok uzun ve zor olan bir konuyu çocukların daha iyi anlamasını sağlar. Dindar insanların çocukları camiye özendirici söz ve fiilleri çocuğu dine yaklaştıran nedenlerdendir.

İnsanlar fitraten kendi arzularına hizmet eden duygu ve düşünceleri kabullenme eğilimindedirler. Kendi ihtiyaçlarını karşıladığı müddetçe olumlu tavır sergileyebilir. İnsan merak ettiği konuları araştırıp konuyla alakalı bilgi sahibi olduktan sonra dini düşüncelerine ve davranışlarına belirli yön verir. Aynı zamanda çeşitli guruplara üye olmak o gurubun söylediği sözden yaptığı davranışa kadar gurupla aynileşmesini gerektirir. Böylece guruba dâhil olan insan grup üyeliğinin gereklerini yerine getirecektir. Tutumuyla davranışıyla sevdiği ve kendine örnek aldığı din görevlileri gibi olmaya gayret göstererek olumlu bir dini tavır geliştirir. Bunun aksinin gerçekleşmesi de tabiidir.

²⁴⁰ Koç, “Aile ve Eğitim”, s. 268.

²⁴¹ Hasan Arslan, “Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, C. 9, S. 1 (2015), s. 79-81.

Çocuğun eğitiminde gittiği resmi ve resmi olmayan öğretim kurumları, ailesi, okuduğu veya dinlediği kitaplar, dergi ve gazeteler, okulda veya yaşadığı çevredeki arkadaşları öğretmenleri, yakınları komşuları, izlediği reklamlar, filmler, dinlediği şarkılar ve radyo programları, gittiği ibadet mekânları, yaptığı sosyal etkinlikleri, dini sanat eserleri çocuğun dini inanışına ve Allah tasavvuruna son derece etkilidir.²⁴² Çocuğun ezan sesleriyle büyümesi, mübarek gün ve gecelerde, vakit namazlarında camide cemaatle namaz kılma tecrübesine sahip olması, kuran ve mevlit dinlemesi, camideki manevi atmosferi soluması dini duygu ve düşüncelerini, zihnindeki Allah tasavvurunu şekillendirmesinde katkıda bulunur.

Nitekim çocuğun dini gelişiminde etkin rol oynayan camiler fiziki ve manevi yapısıyla çocukların dini tecrübelerini oluşturacak en müsait mekânlardır. Çocuğun dikkatini çeken mimarisi ve geniş avlusu çocuğu camiye yaklaştıran unsurların başında gelir. Öyle ki çocuklar atamadıkları enerjilerini caminin manevi atmosferinde tekbir ve salâvat sesleriyle olumlu yönde değerlendirirler. Camiler Allah'ın evleridir. Dini uyanışın ve hissiyatın oluşmaya başladığı vakit camiye alışan, cami ortamında büyüyen çocuk, karakterini manevi huzur ve bilinç ile oluşturacak, ileriki yaşamına dini tecrübeler hazırlamış olacaktır. Nitekim yapılan araştırmaya göre insanların %88'i camiye gelerek huzur bulmaktadır. Ebeveynin ve cemaatin çocukların dini ilgisini camilere ve kutsal mekânlara yöneltmelerinde olumlu ve olumsuz etkileri vardır. Çocuğun çıkardığı seslere gürültü olarak bakmak ve rahatsız olmak çocukların dini duygu ve düşüncelerini olumsuz etkiler. Nitekim kendisinin çocukluk çağında haksız yere dövüldüğünü söyleyen bir kişi yıllarca camiye gitmediğini itiraf etmiştir. Bu ve benzeri örnekler yapılan yanlış uygulamaları kanıtlar niteliktedir. Hâlbuki Peygamber Efendimiz çocukların camiye alışmaları için kadınları camiye teşvik etmiş, çocuklara yaptıklarından dolayı kızmamış ve onları camiden kovmamıştır. Aksine cemaatle namaz kılarken omzuna gelen torununu rükû ve secdelerde tutmuş ayağa kalkınca tekrar omzuna almıştır. Hz. Muhammed tüm insanlığa bir örnek olduğu için onun yaptığı tüm davranışlar Müslümanlar tarafından örnek alınmalıdır. Nitekim O, Medine'ye hicret ettiğinde yaptığı ilk iş mescit olmuştur. Mescidin içerisinde sadece namaz kılınmıyordu ayrıca eğitim verilip yoksulların barındığı yerd. Buradan da Peygamberimizin eğitime ne kadar önem verdiğini görmekteyiz. Ayrıca modern hayatın tüm kalabalık ve

²⁴² Bal, 7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce, s. 8.

gürültüsünden kurtularak huzur bulmanın da en güzel yolu camilerdir. Caminin sesi, akordu, manevi atmosferi insana psikolojik destek sağlayan yegâne yapılarıdır.²⁴³

Son zamanlarda değişen toplumun ihtiyaçları, çocuk ve aileden beklentileri de değişmiştir. Okula başladığı andan itibaren yeni bir hayata atılan çocuk, kendi en sevdiği öğretmenini arkadaşını veya çevresinde kendine yakın olan herhangi birini rol model alarak eski taklit ettiği modeli değiştirir. Bu da zamanla çocuğun benimsediği kişiyle aynı düşünmesini onunla aynı davranmasını aynı bir şekilde onun gibi olmasını sağlar. Aynı zamanda taklit edilen kişi veya kişilerin olumlu veya olumsuz din tutumuna da sahip olur.

Günümüzde medya çocuğun duygu ve düşüncelerini şekillendiren en önemli toplumsal güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuklar erken yaşta telefonla, bilgisayarla, sosyal medyayla tanışarak yüz yüze olan iletişimi sanal hale getirirler. Bu da onların sosyalleşme ve kitap okuma kültürünün yok olmasına ve görsele dayalı popüler kültürün ön plana çıkmasına neden olmaktadır.²⁴⁴

Bunun yanında çocuklar internet, sosyal medya ile çok fazla vakit geçirerek yanlış uygulamalara ve yönlendirmelere maruz kalmaktadır. İzlenen video, görseller ve bireysel yazılar dine karşı olumsuz tutum ve davranış geliştirmesine neden olabilir. Çocuğun ailesinin sosyo-ekonomik durumunun yetersizliği de yaşamak istediği hayata sahip olan kişi veya kişileri örnek almasına ve onların tutumlarını benimsemesine neden olabilir. Günümüzde yerli ve yabancı kanallarda yayınlanmış olan dizileri veya filmleri izleyerek, oyunlardan etkilenerek intihar eden pek çok çocuk vardır. Ayrıca medya insanın sahip olmak isteyip de olamadığı fakat arzuladığı bir yaşamı, ev hayatını, kendi istek ve arzularına göre yaşam olanağını istemeden de olsa büyük küçük tüm izleyici konumunda olanlara aktarır. Güzel evler, lüks arabalar, giyim kuşam vb gibi ayrıntılar ve dizi ve filmlerdeki gençlerin her şeye sahip olmuş görüntüleri, gerçek hayatta da o şekilde yaşıyormuş hissiyatı vererek özendirici konuma gelmektedir. Günümüz çocuk ve gençleri yerli ve yabancı izledikleri tüm dizi ve filmlerden kendilerine daha yakın karakteri seçerek onu takip etmeye başlar. Zamanla onun fikirlerini de benimser. Bu medyanın çok tehlikeli boyutudur. Bunun sonucunda ailelerden uzaklaşma, onları

²⁴³ Bilici, “Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü”, s. 120-130.

²⁴⁴ Mehmet Tahir Karaboğa, “Medya Çağında Çocuk ve Çocuk Kültürü: Şiddet ve Tüketim Kültürünün Yansımaları”, C. 2, S. 2 (2018), s. 2.

kendine yakıştıramama, ailenin maddi olanağının bilincinde olmasına rağmen farklı ve daha lüks yaşama isteği, hemcinsten hoşlantı, evden kaçma, zararlı gruplara dâhil olma, sigara, içki gibi alışkanlıkların yanında diğer zararlı alışkanlıklar edinme gibi pek çok yanlışı hayatına dâhil etmektedir. Çocukların şiddet algıları da aynı zamanda medyayla şekillenmektedir. Genel olarak saldırganlık, kin, nefret, öfke gibi İslamın insanlara yasakladığı ve ikili ilişkilere ve topluma zarar veren davranışlar medya aracılığıyla çocuklara güzelce öğretilmektedir. Dizilerin içerisinde var olan aldatma, cinayet gibi toplumu yıkan ve İslamı bozan, dinimizce günah olan tüm davranışlar masumca verilerek bilinçaltımıza yerleştirilmektedir. İnsanların birbirine zarar vermesinin kolaylaşması, nedensiz cinayetler, aldatma sonucu boşanmaların artması gibi yaşanan tüm olumsuzluklar medyanın bilinçlice insanlara kötü duyguları empoze etmesinden dolaydır.

Yapılan bir araştırmada çocukların şiddet algılarını ölçmek için onlara resim çizdirilmiş ve sonuç olarak şiddet algılarındaki hâkim olan sosyal gücün medya olduğu ve en fazla şiddetin uygulandığı mekânın ev ve sokak olduğu ortaya konmuştur.²⁴⁵

Okullarda zorbalığa uğrayan çocuklarda genelde psikometrik belirtiler, depresyon, enürezis, özgüven ve benlik saygısında azalma, kaygı ve davranış problemleri görülmektedir. Bu çocuklar okuldan kaçma, saldırganlık, umursamazlık, aşırı ilgisizlik gibi fiilleri gerçekleştirebilir ve böylece okuldan aldığı dini ve ahlaki eğitim bireysel olarak anlamını kaybeder.²⁴⁶

3. Allah Tasavvurunun Oluşumu ve Gelişiminde Sevgi ve Güvenin Etkisi

Eğitim, doğumla başlayıp hayat boyu devam eden bir süreçtir. Bu süreçte eğitimi şekillendiren unsur öncelikle ailedir. Ailede kazanılan bazı bilgi-beceriler, tutum-davranışlar okul ile beraber şekillenir. Sevgi ise eğitimin anahtarıdır.

Psikologlara göre sevgi, dine en yakın ilgili olan duygudur.²⁴⁷

Bebek ve anne arasındaki bağ, bebeğin belli yaşa kadar dünyasında sadece annesinden barındığından dolayı çok güçlüdür. Çocuk sevilme ihtiyacını annesi ile

²⁴⁵ Yahya Hiçyılmaz, Mehmet Akif İnci, Serdal Seven, “7-10 Yaş Grubu Çocukların Şiddet Algılarının Resimler Aracılığıyla Sosyal Güçler Bağlamında İncelenmesi”, C. 10, S. 15 (2015), s. 516.

²⁴⁶ Gülen Baran, Pelin Ülker Atav, “Çalışan ve Çalışmayan Ergenlerin Zorbalık Davranışının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe University Journal of Education*, 2018, s. 2.

²⁴⁷ Ergüney, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi*, s. 32.

giderir. Bu, beraberinde güven duygusunu oluşturur. Annesine güvendiği için değerli olduğunu hisseder ve bu sevgisini diğer insanlara da yansıtmaya başlar. Kendisinden başkalarını da sever ve aynı zamanda sevilir. Böylece sağlıklı geçirilen ilk çocukluk dönemindeki yaşantılar ileriki yıllara da yansır.²⁴⁸Çocuğun anne ve babasına karşı duymuş olduğu sevgi ve saygı, çevresindekilere ilgili olması, hayvanlara yardım etmesi gibi duygular çocuktaki dinin ortaya çıkardığı ilk tezahürlerdir.²⁴⁹

Güvensizlik ise beraberinde korkuyu getirir. Korku, tehlike karşısında ortaya çıkan bir duygudur. Korku duygusuyla gelişen insan tedirgin aynı zamanda diğer insanlar arasında huzursuz olur. Yalan, iki yüzlülük, iftira gibi istenmeyen ve hoş karşılanmayan davranışlar korku duygusu neticesinde ortaya çıkar. Dinimiz sevgi dinidir. Nitekim Allah Teâlâ bir ayette şöyle buyurmaktadır: “İnsanlar içinde Allah’tan başkasını eş ve ortak tutanlar varır ki, onlar Allah’ı sever gibi severler. İman edenlerin ise Allah’a olan sevgisi daha güçlüdür. O zulmedenler, azaba uğrayacakları zaman, muhakkak bütün kuvvetin tümüyle Allah’ın olduğunu ve Allah’ın vereceği azabın gerçekten şiddetli olduğunu bir bilselerdi.”²⁵⁰(Bakara Suresi 165.ayet)Peygamber Efendimiz(sav) de sevginin önemine binaen şöyle buyurmaktadır:”Size vermekte olduğu nimetlerden ötürü Allah’ı sevin, beni de Allah beni sevdiği için sevin.”Sevgi duygusu dini duyguların açığa çıkmasında en temel unsurdur.

Çocuğa ilk çocukluk dönemlerinde en fazla sevgi ve ilgiyi kim gösterirse çocuk onu sever ve ona bağlanır.²⁵¹ Sevdiği kişinin kendisinden isteklerini yapmaya gayret ederek onu örnek alır. Çocukken sevgiyle büyütülmüş çocuklar yetişkin çağına ulaştıklarında zihinsel ve bedensel olarak sağlıklı birey olurlar. Sağlıklı düşünceleri olumlu bir tanrı tasavvuruna yönelir. Albayrak ‘ın yapmış olduğu araştırmada, Tanrı’ya yaklaşma ve ona bağlanmada sevgi faktörünün önemini görmekteyiz. Araştırma sonuçlarına göre sevgiden yoksun büyüyen bireylerin ileriki dönemlerde dini inançlarında sapmalar olabilmektedir.²⁵² Aynı zamanda aile sevgi ile çocuğun iyiyle

²⁴⁸ a.yer, s. 21.

²⁴⁹ Şeyma Şafak, *6-11 Yaş Çocuklarının Allah ve Peygamberden İstek ve Beklentileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2006, s. 15.

²⁵⁰ Bakara Suresi, 165

²⁵¹ Ergüney, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi*, s. 20

²⁵² Ahmet Albayrak, *Ergenlerin Dini Gelişimlerinde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1995, s. 142.

kötü ayrımını kazanmasında etkili olacak eğitimi verir. Sevgi insanı Allah'a ulaştıran en önemli duygudur.

Nitekim çocuk, kendisi ve kendisi dışında olanları fark ettiği anda sevgisini diğer insanlara yöneltir. Fakat insanlara bir fayda bekleyerek yönlendirilen sevgiden tatmin olmayıp bu sevgi duygusunu daha yüce bir varlığa sınırsız ve sonsuz sevgiliye ulaştırmak ister.²⁵³ Bu yüzden ailede verilecek eğitimin temelini sevgi oluşturmalıdır. Sevgiyle beslenen çocuğa verilen eğitim, onu ileride sosyal ilişkileri iyi, başarılı ve özgüvenli bir birey haline getirir. Ayrıca sevgi ve ilgiyle büyüyen çocuk diğerlerine göre daha neşeli, azimli, özgüvenli ve cesaretli kişiliğe sahip olur.²⁵⁴

Çocuk ailesinde sevgi, saygı, hoşgörü, yardımlaşma, paylaşma gibi pek çok değeri öğrenerek din gelişimini tamamlayabilir. Aile aynı zamanda dua, namaz, kuran okuma gibi ibadetleri de çocuğuna en uygun şekilde öğreterek onların toplumla ve kendileriyle dengeli halde yaşamalarını sağlar. Çocuğun topluma körü körüne uyması da istenen bir davranış değildir. Önemli olan nokta toplumla dengeli ilişkiler yaşamasıdır.²⁵⁵ Kendilerine ve çevresinde uyum sağlayan çocuklar, anne babalarının sevgi ve destekleri sayesinde benliklerini geliştirirler. Kendisinin olumlu taraflarını keşfeder, sorumluluklarının bilincine varırlar.²⁵⁶

Çocuğa zamanında kazandırılması gereken en önemli özelliklerden biri dini eğitimidir.

Din eğitiminde en temel unsuru çocuğa sevgi ve merhametle yaklaşmak ve ona ulaşamayacağı, idrak edemeyeceği bir dinden ziyade, dini ona” kendi dini” olarak sunmaktır. Bu süreçte çocuğa ulaşabilmek için din dilini kullanılır. Çünkü onlar cennet cehennem Allah ahiret gibi soyut kavramları yetişkinlere göre daha farklı idrak ve tasavvur ederler.

²⁵³ Yurdağül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, 1. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 12; Ergüney, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi*, s. 20.

²⁵⁴ Hüseyin Yılmaz, “Hz.Peygamberin Eğitiminde İlke Olarak Hoşgörü”, C. 8, S. 1 (2004), s. 129.

²⁵⁵ Sabri Koç, “Türk Eğitim Derneği XVIII.Eğitim Toplantısı”, *Türk Eğitim Derneği XVIII.Eğitim Toplantısı*, Ankara: Türk Eğitim Derneği, 1994, s. 66.

²⁵⁶ Koyuncu, *Çocuklarda Benlik ve Kişilik Gelişimi*, s. 30

Mead, biyolojik olan bireyin manevi birey haline gelmesindeki en etkin aracın dil olduğunu vurgular.²⁵⁷ Çocuklar ilk dini kelimelerle ailesinde tanışır. İnşallah, maşallah Allah korusun gibi kalıplaşmış kavramlar onun hayatına girmiş olur. Yine çocuk, Allah'ın cezalandırdığını, taş ettiğini ve bu gibi olumsuz sıfatları ailesinde ve çevresinde öğrenerek yanlış bir Allah tasavvuru geliştirir. Kavramlar çocuğun idrak edebileceği tarzda ona sunulmalıdır. Bilinmeyen bir kavram başka bilinmeyenle açıklanmaya çalışıldığında yine yanlış tasavvurlar meydana gelebilir. Zira yanlış anlaşılan kavram yanlış uygulamalara mahal verir.

Çocuğun ibadetlerle karşılaştığı yer ailesidir. İlk abdest alışı, namazı, Kuran'ı Kerim okuyuşunu anne babasını taklit ederek gerçekleştirir. Dini ona yaşayarak öğretmek onun ileriki dönemlerinde bilinçli bir Müslüman olmasına da yardımcı olacaktır. Çocuklara bilinmeyen kavramlar açıklanırken Peygamber Efendimizin metodu olan hikâye ve masallar etkili bir yöntemdir. Hikâye ve masallar çocuğun idrakini geliştirir ve onu ileride başarılı, değer yargıları olan bilinçli bir Müslüman olmasını sağlar.

Yapılan araştırmalarda süt verme esnasında sert davranan annelerin çocukları sert ve sinirli olmaktadır.²⁵⁸ Aynı şekilde çocuğa sevgi gösteren anne onun daha olumlu davranışlar sergilediğine şahit olacaktır. Çünkü insanlar bilakis çocuklar yaşamak için alınan nefese nasıl muhtaçlarsa sevgiye de aynı şekilde ihtiyaç duyarlar. Bu yüzden çocuğa sevgi ve ilgiyle yaklaşmalı merhametle muamele etmeliyiz.

Çocuk Allah'a inanmakla, bağlanmakla kendini güçlenmiş ve ona yakınlaşmış hissedecektir. Allah'ın kendisini her zaman koruyacağına ve suçlarını affedeceğine inanmak çocuğa büyük bir huzur verecektir. Böylece çocuk hayatı güzel ve yaşamaya değer bulacak ve o nispette yasama gücü artacaktır.²⁵⁹

²⁵⁷ Mustafa Önder, "Sevgi, Din Dili ve Hikayelerin Çocukların Din Eğitimindeki Yeri ve Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 6, S. 6 (2013), s. 1288.

²⁵⁸ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 49.

²⁵⁹ Çabuk, *İlköğretim Öğrencilerinde Allah İnancı*, s. 41

4. Anne ve Baba Kaybının Çocuğun Allah Tasavvuruna Etkisi

Anne ve baba kaybı, çocukları etkileyen ve onların yaşamını zorlaştıran değiştiremeyeceğimiz bir yaşam olayıdır. Anne ve baba kaybı çocukların pek çok yönden problem yaşamalarına neden olabilir. Bedensel ve zihinsel süreçlerini erteleyebilir. Nitekim yapılan bilimsel araştırmalar aileden yoksun kalan çocukların gelişiminin diğerlerine nazaran daha yavaş olduğunu ortaya koymuştur.

Özellikle çocuğun anneyle arasındaki bağı doğumdan önce başlaması ve okul dönemine kadar etkisini artırarak devam etmesi açısından anne yoksunluğu çocuğu daha çok yıpratır. Bu çocuğun yetersiz bir sevgiyle büyümesine sebep olur. Nitekim anne yoksunluğu bazen endişeyi, bazen de intikam duygusunu beraberinde getirir. Anneden ayrılmak çocuktan çocuğa, yaş ve olgunluğa göre de değişmektedir.²⁶⁰ Çocuğun anneye olan ihtiyacının en fazla olduğu dönem okul çağına kadarki dönemdir. Bu dönemde sürekli anneye beraber olan çocuk anneden hayata dair her şeyi almalıdır. Karakteri, ahlakı, dine karşı ilgisi bu dönemde yapılandığı için anneye duyulan ihtiyaç daha da artmaktadır. Çünkü çocuğun okul çağına kadar tüm dünyası annedir.

Anne yoksunluğunun yapılan klinik çalışmalar sonucu beyin ve davranışlar üzerinde pek çok olumsuz etkisi görülmüştür. Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler sonucu anneden uzun ayrılıklar sonucu yavruda anksiyeteye benzer bozuk davranışlar meydana gelmekte ve bu davranışların sıklığı artmakta, bazen bu davranışlar şizofreni hastalığına işaret etmektedir. Aynı zamanda anne yoksunluğunda beyinki nörotrofik faktör ve sinir hücrelerinin büyüme faktöründe azalma tespit edilmiştir.²⁶¹ Bu araştırmaları göz önüne aldığımızda ebeveynlerden biri özellikle de anneden ayrılmaya, ondan uzak kalma, uzun veya kısa süreli ayrılıklar çocuğun zihinsel ve fiziksel yönden gelişimini olumsuz yönde etkilediğini söyleyebiliriz.

Babalar geleneksel modelde genelde evin geçimini sağlayan, ev hayatına, çocuklara, onların bakımlarına biraz daha yabancı olmaktadır. Fakat son dönemde kadınların ön plana çıkması, kadınların çalışmaya teşvik edilmesi sonucu çalışma hayatına giren kadınlar evin erkeğinden, önceden kendilerinden beklenmeyen ev işleri

²⁶⁰ Koyuncu, *Çocuklarda Benlik ve Kişilik Gelişimi*, s. 34

²⁶¹ Kübra Akıllıoğlu, Mustafa Karadepe, Uğur Seçil Binokay, "Deneyisel Modellerde Anne Yoksunluğunun Beyin ve Davranışlar Üzerine Etkisi", *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. 23, S. 2 (2014), s. 261-264.

ve çocuk bakımı gibi işlerde yardım talep ederler. Böylelikle kadın-erkek eşitliği adı altında erkeğin hanımına ev işlerinde yardım etmesi ve çocuklarla daha fazla ilgilenmesi söz konusu olmuştur. İngiltere'deki, İsveç'teki ve Çin'deki babalar üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda babalık rolünün değiştiği sonucuna varılmıştır. Bu durum Türkiye'de geleneksel baba rolünü desteklese de babaların eğitim konusunda annelerin sorumluluğunu azaltıcı davranışlar sergilediği, eğitim konusunda çocuklarıyla daha fazla ilgilendikleri sonucu ortaya konmuştur.²⁶² Günümüzde yeni nesil anne ve babalar hayatın bütününe paylaşmaktadırlar. Özellikle kadının çalışması durumunda genel olarak evdeki ve dışarıdaki işleri paylaşım yoluyla ortaklaşa yapmaya çaba harcarlar. Çocuklarla, onların bakım ve ihtiyaçlarıyla, eğitimleriyle de aynı şekilde ortak hareket etmeye çalışıp birbirlerinin yüklerini hafifletmektedirler. Bu yüzden çocuklar tek bir ebeveynle bağlı kalmazlar, her iki ebeveynle de oldukça kaliteli zaman geçirirler.

Anne baba yokluğunu sadece ölümle sınırlamamalıyız. Onların çocuğa karşı aşırı ilgisizliği de yokluk ve eksikliklerdir. Özellikle çalışma hayatını bahane eden bayanlar akşam evlerine yorgun geldiklerinde çocuklarıyla sohbet etmezler, onların dertleriyle ilgilenmez ve onlara vakit harcamazlarsa çocuk kendini büyük bir boşlukta hissedecek ve dışarıda kendisine ilgi gösteren, ona kendisini değerli hissettiren arkadaşlarıyla veya bir grupta bütünleşir. Bu durum ileride anne babayı ve çocuğu daha fazla çıkmazın içine sürükler. Çocuk pek çok yeteneğini geliştiremez kendisine ait benlik duygusunu oluşturamaz. Nitekim yapılan çalışmalar da ilgisiz ve sevgisiz ebeveynin çocuklarının fiziksel ve zihinsel gelişimlerini tamamlayamadıklarını ve yeteneklerini ortaya çıkaramadıklarını ortaya koymaktadır.

Ölüm bir yok oluş değil, aksine yeni bir başlangıçtır. Fakat ölümü çocuklar içinde bulunduğu yaş guruplarına ve o gurubun özelliklerine uygun olarak değerlendirirler. Örneğin anne babasını kaybeden bebek, anneye bağı koptuğu için ağlamaya başlar. Ondan ayrıldığını hisseder fakat yerine geçecek olan kişi annesinin ve babasının yerini alabilir. Çocuk beş altı yaşlarına kadar ölümün sonsuza kadar olduğunu kavrayamaz ve ölen kişinin yolculuğa çıktığını ve geri geleceğini düşünür tıpkı uyuduğunu düşünüp uyanmasını beklediği gibi. Çocuk yedi yaşından sonra ölümün evrensel olduğunu ve sonsuza kadar süreceğini kavrar fakat ölüm kavramını

²⁶² Yaşar Kuzucu, "Değişen Babalık Rolü ve Çocuk Gelişimine Etkisi", S. 4 (2011), s. 80.

bireyselleştiremez. Ağlar, bağırır ve belki okulda arkadaşlarıyla ve akademik olarak problem yaşayabilir. Gelişim geriliği yaşayabilir altını ıslaması gibi. Ergenlik çağına gelindiğinde birey hem içinde bulunduğu sürecin var olan sıkıntılarıyla başa çıkmaya çalışırken bir de ölüm olgusunu kabullenmeye çalışır ve bu onun işini daha da sıkıntıya düşürür. Çocuklara ölüm olgusu, içinde bulunduğu sürece uygun olarak ve doğru şekilde aktarılmalıdır.”annen uyuyor”,”yolculuğa çıktı”,”uzaklara gitti “,yukarılarda bizleri görüyor” gibi söylemler çocuğun yas tutmasını erteleyerek onun her an umut içinde beklemesine ve ölümü kabullenememesine sebep olacaktır. Bu da onda sürekli bir hayal kırıklığı oluşturacak, belki hedeflerini engelleyecek, belki yeteneklerini becerilerini geliştiremeyecektir. Hayatı ertelemesine sebep olacak ve yaşamını olumsuz etkileyecektir. Anne baba kaybı çocukta fiziksel ve psikolojik problemlere yol açtığı gibi çocuktaki din olgusunu da etkileyecektir. Nitekim çocuk soyut düşünceye ulaşana kadar anne babayı taklit ederek dini düşüncesini, zihnindeki Allah tasavvurunu geliştirir. Anne ve baba çocuğun ilk eğitimcileridir onu yetiştirendir. Çocuk pek çok bilgiyi onlardan öğrenir ve itaat eder. Soyut düşünceye ulaştığında düşünmeye ve sorgulamaya başlar. Anne ve babasından yoksun olan kişi kendine bakan herhangi bir x kişinin dine bakış açısına tabi olacaktır. Kendisiyle ilgilenen kişinin dine, Allah’a karşı bakış açısı kendi anne babasıyla çelişkiyse çocuk da bocalayacaktır. Somut düşüncede olan çocuk bile bu boşluğu yaşayacakken, ergenlik çağına doğru sorgulamaya başlayan çocuk anne ve baba kaybının acısıyla Allah’a karşı eleştiriler ortaya koyacaktır.”Allah iyiye anne babamı niçin benden aldı?”,”Allah beni seviyorsa niçin beni yalnız bıraktı?”demek ki beni sevmiyor “gibi düşüncelere sahip olabilir ve bu da onun dinden uzaklaşmasına neden olur. Anne babasını kaybeden çocuğa verilecek en güzel yanıt belki de Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed(sav)dır. O ki babasını görememişti ve annesini altı yaşında kaybetmişti. Hayatında zorluklar yaşadı. Tüm bunları çocuğa anlayabileceği şekliyle anlatmalı, kafasındaki tüm soruları kolayca çözmeye yardımcı olunmalıdır.

5. Yetiştirme Yurdunda Kalan Çocukların Allah Tasavvuru

Çocuklar bir devletin geleceğidir. Bu yüzden onları yoksul zengin, kimli-kimsesiz, engelli-engelsiz farkı gözetmeksizin eğitimlerine önem vermeliyiz. Çocuk eğitimi öncelikle ailede başlar fakat bazı çocuklarımız bundan yoksundurlar ki en özel ilgiye ve sevgiye muhtaçtırlar. Bunlar “2828 Sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu ve 5395

sayılı Çocuk Kanunu çerçevesinde mahkeme tarafından hakları koruma kararı alınan, beden, ruh, ahlak gelişimleri tehlikede olup;

1.Ana veya babasız, ana ve babasız,

2.Ana veya babası veya her ikisi de belli olmayan,

3.Ana veya babası veya her ikisi tarafından terk edilen,

4.Ana veya babası tarafından ihmal edilip, fuhuş, dilencilik, alkollü içecekleri veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi her türlü sosyal tehlikelere ve kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan ve başıboşluğa sürüklenen” çocuklarımızdır.²⁶³

Konuya geçmeden önce ülkemizde bulunan yetiştirme yurtları, bakım evi, sevgi evi gibi kimsesiz çocuklar için yapılmış faaliyetleri tarihsel olarak kısaca ele alalım. Ülkemizde korunmaya ihtiyacı olan çocuklar için yapılan faaliyetler Sümerlerden başlayarak Hunlara kadar pek çok uygarlık ve daha sonrasında devletlerin önemli meselelerinden olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı Devletleri de kimsesiz çocuklar için önemli müesseseler inşa etmişlerdir. Bu çocukların eğitimi, bakım ve ihtiyaçları toplum ve vakıflar tarafından karşılanmıştır.1851’de Emvali Eytam Nezareti ardından 1874’te Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam kurularak yetimlerin haklarını koruma görevini üstlenmiştir.1864’te yetim ve fakir Müslüman çocuklara eğitim verme amacıyla Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyye kurulmuştur. II. Abdülhamit ise İstanbul ve Anadolu’nun pek çok yerinde yetimler ve aile ortamı olmayan kimsesiz çocuklar için uygun bir ortam inşa etmiştir. Buna Daruş-Şafaka ve Darul-Eytam adını vermiştir.(Din ve Hayat, İstanbul Müftülüğü Dergisi, Sayı:25)1921 yılında Himaye-i Etfal cemiyeti bazı meclis üyelerinin içinde bulunduğu bir grup tarafından kurulmuştur. Bu kurum Kimsesiz çocukları koruma ve onların her türlü bakımlarını sağlama adına kurulmuştur. Himaye-i Etfal Cemiyeti 1935 yılında Çocuk Esirgeme Kurumu olarak değiştirilmiş. Bu kurumda kalan çocuklar rüşt çağına ulaşana dek tüm maddi ve manevi ihtiyaçları kurum tarafından karşılanmıştır.1983’ten itibaren kimsesiz çocukların korunması ve bakımı, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’nda yapılmaya devam etmiştir. Çocuk Esirgeme Kurumunun 2007 verilerine göre 23 çocuk yuvası ve 117 yetiştirme yurdu

²⁶³ Asu Kuşay, *Çocuk Yuvasında ve Çocuk Evinde Kalan Korunmaya Muhtaç Çocuklar İle Ailesi Yanında Yaşayan Çocukların Sosyal Becerilerinin Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013, s. 20

bulunmaktadır. Kurumların tamamında ise 20707 çocuğa korunma ve bakım hizmetinde bulunulmuştur.²⁶⁴

2018 SHÇEK verilerine baktığımızda ise 111 Çocuk Evleri Sitesi,1192 tane Çocuk Evleri,63 tane de Çocuk Destek Merkezi kurularak toplam bakılan çocuk sayısı 14214 çocuktur. Çocuğa yönelik hizmetlerde ise Kuruluş bakımı altında bulunan toplam 14214,koruma altına alınmadan aile yanında destek verilen 119.537,aileye döndürülen çocuk 11.485,koruyucu aile yanında bakımı sağlanan 6.468 çocuk ve koruyucu aile sayısı 5.289 tanedir. Özel kreş ve gündüz bakım evlerinde ücretsiz bakılan 2.762 çocuk bulunmaktadır.²⁶⁵Çocuk Esirgeme Kurumları'nda kurum içi yapılan bakım haricinde evlat edindirme faaliyetleri de söz konusudur. Çocuğun daha mutlu ve huzurlu olması ve çocuksuz ailelerin de çocuk sahibi olmasını amaçlayan bu hizmet, çocuk ve ebeveyn arasında hukuki bir bağlılık kurmasını sağlar. Böylece çocuk kalabalık ve soğuk ilişkilerin yaşanmış olduğu yurt ortamından, sıcak ilişkilerin yaşandığı yuva ortamına alınmış olacaktır.2018 SHÇEK verilerine göre 16.809 çocuk evlat edindirme yoluyla aileye kavuşmuştur.²⁶⁶ Bu kurumların diğer bir faaliyeti koruyucu aile sağlamaktır. Koruyucu aile, değişik nedenlerden dolayı ailesiz kalan çocuğu, geçici süreliğine bakımlarını üstlenen ailelerdir. Dünya genelinde kimsesiz çocukların bakımı faaliyetlerinde en çok tercih edilmiş yöntem olmuştur. Diğer bir hizmet ÇOGEM'lerdir. Çocuk ve Gençlik Merkezleri yine çeşitli nedenlerden dolayı ailesiz kalan çocukların belli bir süre için rehabilite etmek ve topluma kazandırmak için geliştirilmiş faaliyettir. Çocuk evleri ise mevcut illerin en uygun bölgelerinde çocuğu sosyo-kültürel açıdan yetiştirmek için apartman dairelerinde yapılan hizmettir. ²⁶⁷2018 SHÇEK verilerine göre 1192 çocuk evi yapılmıştır.

Çocuk Esirgeme Kurumları, yetiştirme yurtları, ailesi tarafından terk edilmiş, ailesinden herhangi bir ebeveynini veya ikisini de kaybetmiş çocukların her türlü eğitim, sağlık, öz bakım ihtiyaçlarını karşılamış, bu çocukları en güzel şekilde yetiştirerek ileride onların başarılı bir hayata sahip, sağlıklı bireyler olarak yetişmesini

²⁶⁴ Elif Gökçearsan Çıfci, "Türkiye'de ve Dünyada Korunmaya İhtiyacı Olan Çocuklara Yönelik Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi", C. 5, S. 19 (2009), s. 60-63.

²⁶⁵ <https://www.ailevecalism.gov.tr/uploads/chgm/uploads/pages/istatistikler/2018-5c62a51c75b1f.pdf>

²⁶⁶ SHÇEK

²⁶⁷ Öznur Yaşar, Dağdelen Nihal, "Korunmaya Muhtaç Çocukların Yetiştirilmesinde Çocuk Yurtlarından Çocuk Evlerine Geçişin,Çocukların Sosyo-Kültürel ve Psikolojik Gelişimlerine Etkisi Üzerine Bir Çalışma:Isparta Örneği", S. 18 (2013), s. 211.

amaçlamıştır. Ülkemizde belki de en fazla dezavantajlı olan bu gurup devletin, onların her türlü bakım ve ihtiyaçlarının koruma altına almasına karşın sevgi ve ilgi yoksunu olarak büyürler. Sosyalleşmeye, yeteneklerini ön plana çıkarmaya ve toplumda aktif rol almaya ihtiyaç duyarlar. Ne yazık ki, ailelerinden uzak, dışlanmış veya terk edilmiş olan bu çocuklar kendilerini geliştirebilecek bir alan bulamadıkları için genel olarak asosyal davranışlar sergiler ve kendilerini yapabileceklerinin dışına çekerler. Toplumda geri planda kalırlar. Bazıları tüm bu duygu yoksunluklarından dolayı ileriki hayatlarında kimseye güvenemeyen ve saldırgan davranışlar sergileyen bireyler olacaktır.

Ailedeki maddi sıkıntılar veya ayrılık, ayrımcılık, şiddet vb gibi problemler çocuğun hayatında psikolojik ve sosyal problemlere sebep olabilir. Çocuk ailede, okulda veya arkadaşlarıyla sıkıntılar yaşayabilir veya farklı nedenlerden dolayı yetiştirme yurdunda kalmak zorunda olabilir. Genelde yetiştirme yurdunda kalan öğrencilerde istenmeme duygusu hâkimdir veya ailede boşanma, ayrılma veya ebeveynlerin her ikisinin de çalışmak zorunda olması söz konusudur.²⁶⁸

Yetiştirme yurdunda kalan çocuklar yurt ortamı ve anne baba yoksunluğu gibi nedenlerden dolayı maalesef kendilerini ev ortamı sıcaklığından uzak ve arka plana atılmış hissederler. Bu duygular onları toplumdan ayrı kalmaya ve onların kendilerini güçsüz hissetmelerine neden olur. Fedakârlıklarına rağmen anne ve babanın yerini tutamayan yurt görevlileri, çocukların yüreğindeki boşlukları gidermeye çalışsa da bu mümkün olmamıştır.

Ailenin geçimi ve aileyi koruma görevini üstlenen baba evde geçimsizliğe neden olup ailesi ve çocuklarıyla ilgilenmediğinde, kendinden beklenenleri yerine getirmeyip tüm görevini eşine yüklediğinde eş zor durumda kalır ve çözüm arar. Çalışmaya mahkûm olan çocuklar evdeki baba rolünü üstlenir ve bu onun okula ve iş hayatına bölünmesine, psikolojik ve sosyal olarak çöküntüye uğramasına sebep olur. Veyahut evinde sürekli şiddet uygulayan babadan kaçan çocuklar dışarıda sığınacak bir liman ararlar ve ne yazık ki onlara çocuk tacirleri, uyuşturucu yuvaları kapılarını açarlar. Bölünmüş ailelerden doğan bölünmüş kimlikler, rol karmaşası yaşayan bireyler ve hayata olumsuz yönelen gençler ortaya çıkar. Bu ahlaki yozlaşma beraberinde dine karşı olumsuz bakış açısını meydana getirir.

²⁶⁸ Cezmi Tahir BERKTİN, *Problemlerli Çocuklar ve Problem Sebepleri*, 3. b., Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, s. 27-31

Yine aile içindeki bozukluk, ayrılıklar şiddet çocuklarda sapma davranışları olarak nitelendirilebilecek çeşitli davranışlara neden olur ve bunlar genelde sağlıklı aile ortamında yetişmiş bireylerde daha sıklıkla görüldüğü bilinmektedir. Tezcan ve arkadaşlarının yapmış olduğu araştırmaya göre, şiddet yaşayan annenin çocuklarında kâbus görme, çekingen olma, yatağını ıslatma, saldırganlık ve huysuzluk, ağlama gibi olumsuz davranışlar sergilediği ortaya çıkmaktadır.²⁶⁹ Yine yetiştirme yurtlarında kalan çocuklar üzerinde yapılan çalışmalara göre 100 öğrenciden 31'inin yurtlarda kalma sebebinin anne ve babasının boşanması olup, bu çocukların kendilerini toplumdan dışlanmış hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu çocuklardan da en fazla kendisini dışlanmış hisseden ve asosyal özellikler gösterenler erkeklerdir.²⁷⁰ Bu çocuklar belirli nedenlerle ailelerinden uzakta kalmak durumunda olduklarından yalnız kalmaya mahkûm bırakılmış, yaşadıkları zorluklarda ve yetersiz duygu durumundan dolayı toplumdan kendilerini soyutlamışlardır. İnsanlar arasında kendilerini yalnız hissetme ve kendilerini toplumdan farklı yerlerde görme durumu ailelerinden herhangi bir nedenle uzak kalmaları ve onlardan görmedikleri sevgi ve ilgi nedeniyledir. Sevgi yoksunu olarak büyüyen çocuk genel olarak toplumda çekingen, özgüven eksikliği yaşayan, ikili ilişkilerinde takıntılı ve mutsuz bir birey olarak hayatlarını geçirirler. Örneğin annesinin babası tarafından sürekli şiddete uğradığına şahit olan bir çocuk, ileriki yaşamında evleneceği zaman pek çok tereddütler yaşar, endişelere kapılır. Belki babasının bu tavrından dolayı hayatında hep güven problemi yaşar. Bu şekilde hayatını mutsuz geçirmeye mahkûm bırakabilir.

Annenin genç yaşta doğum yapması ve babasız çocuk dünyaya getirmesi de çocuğun yetiştirme yurdunda büyümesine neden olarak olumsuz bir tanrı tasavvuruna yol açabilir. Nitekim yapılan araştırmalar son 30-40 yılda babasız dünyaya gelen çocukların iki katından daha fazla arttığını göstermektedir.²⁷¹

Çocukların yetiştirme yurtlarında kalarak ailesiz kalmasına ve hayatına kendi başlarına devam etmesine neden olan etkenlerden biri de çocukların erken yaşta evlendirilmesidir. 18 yaşından küçük olan çocukların cehren, şiddetle, ailelerin isteği

²⁶⁹ Lök, Başoğul, Öncel, "Aile İçi Şiddetin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Psikososyal Desteğin Önemi", s. 157.

²⁷⁰ Adem Ocal, Güven Kemerkaya, Gökhan Arastaman, "Yetiştirme Yurtlarında Kalan Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Dışlanmışlık Algısı", *Turkish Journal of Education*, C. 2, S. 1 (2013), s. 50.

²⁷¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 385.

doğrultusunda evlendirilmesine çocuk gelin denir. Çocuk gelinler aileleri tarafından ekonomik bir yükümlülük, evlilik öncesi birlikteliğin önlenmesi, karşılığında maddi kazanç elde etmesi gibi nedenlerden dolayı karşı cinsle tanımadan, zorla evlendirilir ve çocuk yaşta anne olurlar.” Unicef’in 2007 yılı raporuna göre, dünya genelinde 20-24 yaş aralığında bulunan 60 milyondan fazla kadın 18 yaşından önce evlendirilmektedir.”²⁷² Genelde bazı erkekler soylarının yürümesi, fazla çocuk sahibi olma ve neslin devamı gibi nedenlerden dolayı yaşı küçük olan kızlarla evlenmeyi tercih ederler. Kızlar okula gideceklerine koca evine gidip, birçok sorumluluğun altında ezilmeye mahkûm bırakılırlar. Öyle ki evde yaptıkları çocuk bakımı, ev temizliği, yemek yapma gibi günlük rutin işleri eşleri tarafından değersizleştirilerek, şiddete maruz kalmaktadırlar. Ülkemizde genel olarak doğu ve güneydoğu bölgesinde bu tarz vakalara daha fazla rastlanılmaktadır. Erken yaşta evlendirilen çocuklar pek çok yönden gelişimlerini tamamlayamadıkları için evliliğin ağır yüküyle beraber psikolojik olarak sıkıntı yaşarlar. Bazıları depresyona girer bazıları ise hayatına son verir. Çocuk yaşta evlenip bu sorunları yaşayan anne çocuğu ne kadar sağlıklı büyütebilir? veya ona dini ve ahlaki bilgileri nasıl verebilir? Annesine şiddet uyguladığına şahit olan çocuk babasına nasıl güvenebilir? Bozulmaya mahkûm ailelerin çocuklarının bakımlarını devlet üstlenmektedir. Çocukların asli tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanır. Fakat çocuk sevgi ve güven eksikliğini başkalarıyla dolduramaz. Diğer çocuklara göre gelişimlerini daha yavaş tamamlarlar

Aileden herhangi bireyin veya anne babanın vefatı, maddi imkânsızlıklar, şiddet veya istismar gibi nedenlerden dolayı yetiştirme yurduna yerleştirilmiş çocuklar vaktinin çoğunu öğretmenleri, arkadaşları ve yurttan çalışan şahıslarla geçirmektedir. Dolayısıyla bu kişilerin çocuk üzerindeki etkisi kaçınılmazdır. Özellikle beraber okuduğu okuldaki ve aynı yurttan kaldığı arkadaşları onun davranış mekanizmasını doğrudan etkiler. Bu yaşlarda görülen akran zorbalığı çocukların birçok yönden sıkıntıya özellikle duygusal problemler yaşamasına sebep olmaktadır.

“Özkan ve Çiftçi (2010), ilköğretime devam eden 295 öğrencinin % 33,9’unun sözel zorbalığa, % 32,9’unun fiziksel zorbalığa, % 29,2’sinin duygusal zorbalığa ve %

²⁷² Nalan Ova, “Türkiye’de Yazılı Basında “Çocuk Gelinler”’in Temsili”, C. 8, S. 2 (2014), s. 240.

16,9'unun ise cinsel zorbalığa maruz kaldığını ve ayrıca erkek öğrencilerin kız öğrencilere nazaran daha fazla akran zorbalığına maruz kaldığını saptamıştır.²⁷³

Aile ve okul hayatlarında sıkıntı yaşayan çocukların yoğun şekilde suça yönlendirildiği ortaya konmuştur. Aynı zamanda bu çocukların suça eğilim nedenleri sosyal ve kültürel etmenlere dayanır. Nitekim yapılan çalışmalarda gelir ve eğitim seviyesi düşük olan ve barınma şartlarının oldukça kötü olduğu ailelerin çocukları, diğerlerine nazaran suça karışma oranı daha fazladır. Aynı şekilde göç eden ailelerde yetişen çocuklar daha fazla suç işlemektedir. Günümüzde pek çok sebepten dolayı göçler artmaktadır. Şehrin lüksiyeti ve hayatın pahalılığı da çocuğu suça iten sebeplerdendir. Yine küçük yaşta zararlı alışkanlarla tanışıklık da suça yönelten sebeplerin arasındadır.²⁷⁴ Haluk Yavuzer'in yapmış olduğu araştırmada da suça yönelmede etkin olan faktörün genetik değil çevre olduğu ortaya konmuştur. Kötü çevre koşulları, eğitim seviyesinin alt seviyede olması, kültür seviyesinin düşük olması, maddi sıkıntılar, boşanma, aile içi şiddet, çocuk istismarı gibi nedenler çocuğu suça yöneltir. Ayrıca kan davası olaylarından dolayı çocuk yaşta olan bireyler cinayete yönlendirilmektedir.²⁷⁵ Televizyon, gazete ve diğer basın yayın organları bize pek de uzak gelmeyen bu tarz haberlerle doludur. Nitekim son zamanlarda çevremiz kendisinden boşanan eşi öldüren adamların yaptıklarından onur duymalarıyla, hırsız çocuklarla, töre cinayetleriyle, kadına şiddetle, çocuk istismarlarıyla ve maalesef intihar haberleriyle doludur. İnsan hayatını gün geçtikçe değersizleştiren bu dünyada çocukların herhangi bir suça karışmadan sağlıklı ve başarılı bir hayat sürmeleri çok zorlaşmıştır. Öyle ki aileleriyle mutlu ve huzurlu bir yuvada büyüyen çocuk bile tüm bu haber ve çevresinde yaşanan olaylardan etkilenirken, ailelerinden uzak, terk edilmiş, korunmaya muhtaç çocukların anne baba yoksunluğuna ek, sevgi ve ilgiye susamış olmaları hasebiyle yanlış yönlendirilmeye ve yanlış yönelmeye daha fazla meyillilerdir. Sokakta yaşayan çocuklar için suç işleme davranışı daha yüksektir. Öncelikle asli ihtiyaçlarını karşılamak için başka insanlardan ya para dilenmekte ya zorla başkasının parasını almaya yada hırsızlık yapmaya yönelirler. Bu yanlış davranışlar onların hayatında standartlaşır. Bu konuya hem toplumsal hem bireysel

²⁷³ Füsün Gökkaya, Serap Tekinsav Sütçü, "Akran Zorbalığının Ortaokul Öğrencileri Arasındaki Yaygınlığının İncelenmesi", 2018, s. 4.

²⁷⁴ Ebru Çopur, Nilgün Ulutaşdemir, Habip Balsak, "Çocuk ve Suç", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2015, s. 122.

²⁷⁵ Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, s. 463.

olarak önem vererek bu kimsesiz özellikle sokakta yaşayan çocukları doğru bir yönlendirme veya evlat edindirme yoluyla topluma kazandırmanın çarelerini aramalıyız.

Suç işleyen veya suça karıştırılmış olan çocuk aile sevgisinden uzak, ilgisiz ve sağlıksız bir ortamda büyür. Yanlış kişilerin yönlendirmesiyle yasak işler yapar. Böylece hem duygusal olarak hem de ruhi manada içindeki boşluğu doldurmaya çalışır. Bu çocuklar doğru yönlendirilmeli ve topluma kazandırılmalıdır. Nitekim İslam dini çocukları topluma kazandırma ve onlara yaklaşım şeklini bizlere peygamberimiz vasıtasıyla öğütlemiştir. Hz. Muhammed, bir seferinde ağaçtan meyve çalan çocuğu gördüğünde çalma nedenini sormuştu. Önyargılı davranıp ona ceza vermedi. Çocuğun karnım aç cevabına karşılık yere düşenlerden yemesini söyledi. Peygamberimizin yaşadığı bu evrensel bir olaydır. Her konuda onu örnek almalıyız.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarihe baktığımızda akıl sahibi canlı olan insanın hayatında inanın veya inanmanın mutlaka bir tanrı figürü ile ilgilendikleri bilinen bir gerçektir. Aşkın bir gücün var olduğuna inanan her insan tanrıyı aynı şekilde tasavvur etmez bilakis herkes kendi içinde tanrısını tasavvur eder. Tanrı tasavvurunun oluşmasında hangi faktörler etkilidir? Çocuklarda Allah kavramı neyi ifade etmektedir? Çocuklarda Allah inancı onların hayatını nasıl etkiler? Çocuklarda Allah tasavvurunun oluşması ve gelişmesinde rol oynayan faktörler nelerdir? Çocukların Allah ile tanışmasında ailenin etkisi nedir? Kimsesiz çocuklarda var olan sevgi eksikliği ve güven probleminin, Allah tasavvurunun gelişmesine etkisi nedir? Çocukların anne ve babalarından sevgi ve ilgi görmesi onların Allah ile olan ilişkilerini nasıl etkiler? Anne ve babası sağ olan ve düzenli bir aile hayatı içinde büyüyen çocuğun dünya ve ahiret hayatına bakış açıları nasıldır? Dinin ve sosyal çevrenin insan zihnindeki tanrı tasavvuruna etkisi nedir? Çocuklar ve yetişkin insanların tanrısı kendi iç dünyalarında ettikleri tasavvur aynı mıdır? Çocuklarda büyüme ve olgunlaşmaya bağlı olarak tanrı tasavvurları değişir mi? Olumlu tanrı tasavvurunda ailenin ve aile içi iletişimin rolü nedir? Tanrı tasavvurlarının oluşmasında sevgi ve güvenin etkisi nedir? Ailelerinden uzak olan veya herhangi bir nedenden dolayı onlardan ayrılmak ve yetiştirme yurtlarında kalmak zorunda olan çocukların tanrı tasavvurlarıyla, aileleri yanında kalan ve mutlu bir yuvaya sahip olan çocukların tanrı tasavvurları aynı mıdır? Çocukların tanrı tasavvurları onların ileriki hayatlarını nasıl etkiler?

Son yüzyılda özellikle batıda din psikolojisi adına yapılan çalışmalarda bu soruların cevapları aranmaya çalışılmış ve bu konular üzerine az da olsa araştırmalar yapılmıştır. Türkiye’de ise bu konuda yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bunun sebebi ise araştırmacıların azlığı olarak gösterilebilir. Bu nedenle ülkemizde insanların özellikle en önemli çağ olan çocukların tanrı tasavvurlarının araştırılıp, tasavvurlarına etki eden faktörlerin net olarak ortaya konması gerekmektedir.

Araştırmamızın bu son bölümünde, daha önce belirlediğimiz varsayımlarla elde edilen bulguların karşılaştırması yapılacak ve elde edilen diğer önemli bulgular hakkında bilgi verilecektir. Bu çalışmada “9-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah Tasavvurlarında Sevgi Ve Güvenin Etkisi” araştırma problemi olarak ele alınmıştır. Çalışmamızın amacı 9-12 yaş grubundaki çocukların Allah tasavvurlarında sevgi ve güven faktörünün etkisi hakkında bir tespit yapmaktır. Bu araştırmada şu sorular sorulmuştur:

Çocuklarda Allah kavramı neyi ifade etmektedir?

Çocuklarda Allah inancı onların hayatını nasıl etkiler?

Çocuklarda Allah tasavvurunun oluşması ve gelişmesinde rol oynayan faktörler nelerdir?

Çocuklarda Allah tasavvurunun gelişmesinde sevgi ve güven faktörünün rolü nedir?

Çocukların Allah ile tanışmasında ailenin etkisi nedir?

Kimsesiz çocuklarda var olan sevgi eksikliği ve güven probleminin, Allah tasavvurunun gelişmesine etkisi nedir?

Çocukların anne ve babalarından sevgi ve ilgi görmesi onların Allah ile olan ilişkilerini nasıl etkiler?

Anne ve babası sağ olan ve düzenli bir aile hayatı içinde büyüyen çocuğun dünya ve ahiret hayatına bakış açıları nasıldır?

Konunun araştırılması ve ihtiyacın karşılanmasına katkı sağlamak için yaptığımız çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın konusu, problemi, amacı, önemi, hipotezler ve alt hipotezleri, sınırlılıkları, anahtar kelimelerin tanımları ve metot ve teknikleri hakkında bilgiler verdik. Daha sonra Tanrı ve Tanrı tasavvuru kavramları genişçe açıkladık. 9-12 yaş arası çocukların tanrı tasavvurlarında sevgi ve güvenin etkisini ortaya koyarak tasavvurlarına şekil veren diğer faktörleri açıkladık. Öncelikle Tanrı ile ilgili kavramları açıklayarak, tanrı tasavvurunun gelişimini açıklayan farklı yaklaşımları inceledik. Freud, tanrı kavramını erkek çocuk ile babasının arasındaki çatışma sonucu ortaya çıktığını varsayarken, onun öğrencisi olan Jung ise konuyu açıklarken arketiplere ihtiyaç duymuştur. Freud, dinin yanılısamadan ibaret olduğunu

vurgularken onun aksine Jung, dinin, insan ruhundaki gerçekliğinden söz eder. Piaget, çocukların Tanrı tasavvurunda d6nemsel fakt6rlerin etkili olduğunu, yaşın ilerlemesi ile beraber somut d6şünceden soyut d6şünceye ge7tiklerini 6ne s6rer. Bununla birlikte Nesne ilişkileri kuramı, tanrıyı bir ge7iş nesnesi olarak nitelendirir. Bu kurama g6re tanrı tasavvurları, 7ocuğun ana babasının veya 7ocuğa bakan kişinin tasarımlarıdır.

Sonrasında da 7alışmamızı şekillendiren Harms Teorisi hakkında geniş bilgiler vermeye gayret g6sterdik. Harms Teorisi'ne g6re tanrı tasavvurunda 67 aşama olduğunu g6rd6k. Harms, yaşları 3 ila 18 arasında olan 7ocuklar 6zerinde yaptığı araştırmada, 7ocuklardan tanrının nasıl olduğunu 7izmelerini istemesi sonucu ortaya 7ıkan sonu7lar şunlardır:

Birinci aşama olan Peri Masalı D6nemi'nde tanrı daha 7ok masal kahramanı olarak tasavvur edilmiş, tanrıya olağan6st6 g67ler y6klenmiştir. İkinci aşama olan Ger7ek7i Evre'de –ki bu evre tezimizin konu edindiği yaş grubunu kapsar- dini kavramlar ve tanrı tasavvuru daha 7ok somut kavramlarla ifade edilmektedir. Son aşama olan Bireysel Evre'de ise tanrı kavramı daha 7ok bireysel olarak ifade edilmektedir ve artık ifadeler soyutlaşmıştır. Araştırmamızın devamında 7ocuk kavramını a7ıklayarak 7ocuk psikolojisine anne ve babanın etkisi ne kadar etkili olduğunu vurguladık. Yine bu aşamada, araştırmamızın s6z konusu yaş grubu olan 9-12 yaş 7ocukların genel 6zelliklerinden bahsettik. Bu aşamadaki 7ocukların somut d6şünce d6neminde olduklarını, d6nemin sonuna doğru soyut d6ř6nmeye başladıklarını tespit ettik. Sonraki aşamada s6z konusu olan 9-12 yaş arası 7ocukların Allah'ı nasıl tanımladıklarına, Allah tasavvurunun nasıl olduğuna ve bu d6nem i7erisindeki 7ocukların Allah tasavvurlarında etkili olan fakt6rleri a7ıklamaya gayret g6sterdik. Son kısımda ise 9-12 yaş grubu 7ocukların Allah tasavvurlarında etkili olduğunu d6ř6nd6ė6m6z sevgi ve g6ven fakt6r6n6 a7ıkladık. Bunun i7in 6ncelikle sevgi ve g6ven konusunda başrol oynayan anne ve babanın veya bakıcının, 7ocuğun hayatındaki yeri ve 6nemine değindik. Anne ve babanın, yada bakıcının, d6ř6ncelerinin, yaşayışlarının, tutum ve davranışlarının, dine olan bakış a7ılarının 7ocuğun Allah tasavvurunu oluşturmasında birincil fakt6r olduğunu g6rd6k. Ebeveynin veya bakıcının 7ocuğun Allah tasavvuruna olumlu veya olumsuz etkisinden sonra ikincil fakt6r olan 7evrenin etkisi hakkında araştırma yaptık. Ulaştığımız sonu7lara g6re, 7ocuk belli bir d6neme kadar evde anne ve babasıyla beraberdir ve onların fikirlerini ve yaptıkları her şeyi taklit eder. 6zellikle

sevdiği ve kendine yakın hissettiği ebeveynin tüm yapıp ettiklerini yapmaya gayret gösterir. Fakat okul çağı ve sonrasındaki aşamalarda anne ve babanın etkisi giderek azalırken, etrafındaki insanlar çocuğun yaşamında önemli derecede etki etmeye başlar. Özellikle arkadaşları, öğretmenleri, katıldığı gruplar ve grup liderleri, yakın bulduğu akrabaları veya komşuları çocuğun hayatında ve Allah tasavvurunda ileri derecede etki eden faktörlerdir.

Çocukların Allah tasavvurlarında ailesinin, aile fertleri arasındaki ilişkilerin sıcak ve samimi olmasının, sevgi ve güven duygularının nasıl ki Allah tasavvurlarına olumlu etkisi varsa aynı şekilde anne veya baba yoksunluğunun veyahut herhangi bir nedenden dolayı onlardan ayrı kalma ya da onlardan birinin veya ikisinin kaybı sonucunda ortaya çıkan şartlarda yaşamaya çalışan çocukların Allah tasavvurlarının genel olarak olumsuz bir Allah tasavvuru olduğunu gördük. Çocuktaki Allah kavramı koruma, güvenlik ve sevmeye duygularından oluşmaktadır. Bebek doğduğu andan itibaren kendisini seven ve ilgilenen kişiyle arasında bir bağ kurar. Bu kişi genelde annedir. Anneden yoksun büyüyen çocuklar bu bağ kuramamışlar ve sevgiden yoksun büyümüşlerdir. Bu nedenle güven duyguları da gelişmemiştir. Genel olarak sevgi ve güven duygularının yoksunluğu, çocuğun gelişiminin yavaşlamasına, çeşitli sağlık ve kişilik problemlerinin oluşmasına neden olmaktadır. Yapılan araştırmalar da sevgisiz bir ortamda büyümüş, anne babasından ayrı kalmış veya onların kaybını yaşamış, mutluluk ve huzurun olmadığı yerlerde yetişmiş çocukların suça karışma oranlarının, ailesiyle mutlu ve huzurlu bir ortamda büyüyen çocukların suça karışma oranlarına göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Yine sağlıksız bir ortamda büyüyen, sevgi ve güven duygularından yoksun olan çocukların zihinsel ve bedensel gelişimlerinin yavaş olduğu, psikolojik problemler yaşadığı ve kişiliklerinin sağlıksız olarak geliştiğini ve hayatlarında daha az başarılı ve daha az mutlu olduklarını yapılan araştırmalarda tespit ettik.

Daha önce yapılan çalışmaları da inceleyerek çocukların 9-12 yaş grubunda farklı tanrı tasavvurlarına sahip olduklarını tespit ettik. Araştırmamızın sonucunda ulaştığımız sonuçları şöyle sıralandırabiliriz:

Araştırmada söz konusu olan yaş grubu Harms Teorisine uygun olarak somuttan soyuta olmak üzere tanrı tasavvurlarının farklı olduğunu tespit ettik.

Çocukların tanrı tasavvurlarının oluşması ve gelişmesinde sağlıklı bir aileye ve mutlu bir yuvaya sahip olmalarının onların tanrı tasavvurlarında olumlu bir etki oluşturduğunu gördük.

Sevgi ve güven duygusunun çocuklarda olumlu bir tanrı tasavvuruna ulaştıracağı denencisini destekler nitelikte araştırmalara ulaştık.

Çocuklarda yaş dönemlerine göre somuttan soyuta doğru bir tasavvur sıralaması olmasına rağmen pek çok faktörden dolayı gelişim hızlarının farklı olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle çocukların içinde yetiştiği ortamın, ailenin, aile içi iletişim, kültürün, çevresindeki insanların dine bakış açılarıyla çocuğun dine yaklaşımının orantılı olduğunu gördük. Özellikle dindar ailede yetişmiş ve dini eğitim almış çocuğun dini duygu ve düşünceleri diğerlerine nazaran daha çabuk geliştiğini söyleyebiliriz.

Yine çocukların dini gelişimleri ve tanrı tasavvurları, izledikleri filmlerden, çizgi dizilerden, reklamlardan, okudukları kitaplardan, dinledikleri müziğe kadar telefon, internet, televizyon ve dergi gibi basın yayın organlarından olumlu veya olumsuz şekilde etkilendikleri görülmüştür.

Ayrıca çocukların dini konularda sordukları soruları değerlendirerek ve onların zihinsel ve bedensel gelişimlerini gözeterak onlara dini bilgiler vermenin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Bununla beraber çocuğa dini konuda açıklama yaparken zorlayıcı ve baskıcı bir yöntemden ziyade onlara karşı yaşayarak öğretme metodunu kullanarak onlara örnek kimlikler olmalıyız.

Anne ve babasından ayrı kalan veya onlardan birini kaybetmiş veya her ikisini de kaybetmiş veyahut anne ve babası boşanmış olup yetiştirme yurdunda kalan yada sokakta yaşayan çocukların suça karışma oranlarının daha fazla olduğunu, daha önce yapılan araştırmaları inceleyerek tespit ettik.

Anne ve baba yokluğunun, sokakta yaşamaya mahkûm çocukların ve yetiştirme yurtlarında kalan çocukların zihinlerindeki tanrı tasavvurlarının olumsuz olduğunu ve dine uzak kaldıklarını, Allah'ı diğerlerine göre daha az sevdiklerini ve Allah'ı cezalandırıcı olarak gördükleri sonucuna ulaştık.

BİBLİYOGRAFYA

- ACAR Gülşah vd., “Aile ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi”, C. 1, S. 6 (2015), ss. 651-56.
- AHİOĞLU Nihal, “Kültürel - Tarihsel Kuram Çerçevesinde Çocuk Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1 (2008), ss. 163-86.
- AKILLIOĞLU Kübra, Mustafa KARADEPE, Uğur Seçil BINOKAY, “Deneyisel Modellerde Anne Yoksunluğunun Beyin ve Davranışlar Üzerine Etkisi”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. 23, S. 2 (2014), ss. 257-71.
- AKIN Haydar, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa’da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, 1. b., Phoenix Yayınevi, 2010.
- AKSOY Soner, “Kral Tanrı Allah’ın Krallığı, Halil Hacımüftüoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, 280 s.”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, 2018, 327-31.
- AKSU Ayşe Betül, *Medya, Çocuk ve Din Eğitimi*, (Doktora Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2004.
- AKTO Akif, “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2 (2011), ss. 191-217.
- AKYÜZ Erhan, *7-12 Yaş Grubu Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1995.
- ALBAYRAK Ahmet, *Ergenlerin Dini Gelişimlerinde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1995.
- ARITÜRK Mete Han, “Çocukluk Felsefesi”, *Farklı Perspektiflerden Çocukluk ve Sosyolojisi*, Ankara: Vize Yayıncılık, 2005, ss. 95-96.
- ARICAN M. Kazım, “Spinoza’nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1 (2007), ss. 173-206.
- ARICI Ali Fuat, “Erken Çocukluk Dil Gelişiminde Ailenin Rolü”, *Türkiye Eğitim Dergisi*, C. 1, S. 1 (2016), ss. 66-78.
- ARSLAN Hasan, “Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, C. 9, S. 1 (2015), ss. 77-96.
- ATIK Aslıhan, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- AY Mahmut, “Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması”, S. 2 (2005), ss. 107-30.
- AY Mehmet Emin, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım*, 37. b., Timaş Yayınları, 2018.
- , *İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- AYDIN Mehmet Zeki, “Ailede Ahlak Eğitimi”, C. 7, S. 2 (2003), s. 138.
- AYDIN Ali Rıza, “Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8 (1996), ss. 211-20.
- AYDIN Ali Rıza, “Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış”, S. 28 (2010), ss. 53-61.
- BAHADIR Abdülkerim, “Çocukta Dini ilgi ve Düşüncenin Gelişmesi ve Allah inancının Öğretilmesinde Metodlar”, (1999).

- BAHADIR Abdülkerim, “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım:Logoterapi ve Viktor Frankl”, C. 9, S. 9 (2000), s. 17.
- BAL Mahmut, *7-12 Yaş Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1996.
- BARAN Gülen, Pelin ÜLKER ATAV, “Çalışan ve Çalışmayan Ergenlerin Zorbalık Davranışının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe University Journal of Education*, 2018, 1-16.
- BAŞAL Handan Asûde, “Türkiye’de Doğum Öncesi Doğum ve Doğum Sonrası Çocuk Gelişimi ve Eğitimine İlişkin Gelenek, Görenek ve İnançlar”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 1 (2006), ss. 45-70.
- BAYMUR Feriha, *Genel Psikoloji*, 14. b., İstanbul: İnkılap (09.02.2019).
- BILICI Ali Baz, “Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü”, C. 11, S. 5 (2016), ss. 117-36.
- , “Çocukta Dini Duygunun Teşekkülü”, C. 14, S. 1 (2012), s. 198.
- BIRAND Kamıran, “Tanrı Şuuru Hakkında”, *Türk Tarih Kurumu Yayınevi*, S. 4 (1953), ss. 89-91.
- CEZMI TAHİR BERKTİN, *Problemlili Çocuklar ve Problem Sebepleri*, 3. b., Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.
- CÜCELOĞLU Doğan, *İnsan ve Davranışı*, 28. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- ÇABUK Salih Kerem, *İlköğretim Öğrencilerinde Allah İnancı*, (Yüksek Lisans Tezi Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2006.
- ÇALIŞKAN Adem, “İslâmî Çocuk Edebiyatı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 12-13 (2001), ss. 409-36.
- ÇAYIR Celal, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerinde Bir Araştırma”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2 (2013), ss. 25-60.
- ÇELİK Abbas, *Din Eğitimimizde Tarihsel Yaklaşım*, 1. b., Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.
- ÇETİN Özer, “Erich Fromm’da Tanrı Tasavvuru”, *Dinbilimleri Araştırma Dergisi*, C. 18, S. 3 (2018), ss. 78-98.
- ÇİFTÇİ Adil, Murat YILDIZ, (çev.), “Çocuklukta Din”, *D.E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10 (1998), ss. 183-205.
- ÇOPUR Ebru, Nilgün ULUTAŞDEMİR, Habip BALSAK, “Çocuk ve Suç”, *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2015, C. 1, ss. 120-24, <http://dergipark.gov.tr/hsbfd/103879>.
- DANACI Miray ÖZÖZEN, “Üniversite Öğrencilerinin Çocuk Narsizmi İle Çocukluk Dönemi Mutluluk Ve Huzur Anıları Arasındaki İlişki”, *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 13 (2017), ss. 13-25.
- DEMİRCİ Şükran, *Yetiştirme yurdu ergenlerinde Allah tasavvuru -Malatya örneği -*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- ERDOĞAN Emine, “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısının Dini Yönelim Biçimleri İle İlişkisi”, C. 11, S. 25 (2014), ss. 167-85.
- ERGÜNEY Mehmet, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1997.
- ERSOY Ruhi, “Şehirleşme Elektronik Kültür Ortamı Sürecinde Çocuk-Şiddet ve Çocuk Oyunları’na Halkbilimi Disiplini Açısından Bir Yaklaşım”, [hptt://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/halkbilim_ana.php](http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/halkbilim_ana.php), 2006.

- GAZALI İmam, *Kimya-yı Saadet*, çev. A. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1969.
- GÖKÇEARSLAN ÇIFCI Elif, “Türkiye’de ve Dünyada Korunmaya İhtiyacı Olan Çocuklara Yönelik Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi”, C. 5, S. 19 (2009), ss. 53-65.
- GÖKKAYA Füsün, Serap TEKINSAV SÜTCÜ, “Akran Zorbalığının Ortaokul Öğrencileri Arasındaki Yaygınlığının İncelenmesi”, 2018, 18.
- GÖZEN Atiye, *Çocuk Hikayelerinde Dini Motiflerin Eğitim Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995.
- GÜNDÜZ Fatma, (çev.), “Tanrı İmajlarında Cinsiyet Farklılıkları”, S. 6 (2005), s. 151.
- GÜRSES İbrahim, “Jung’cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufî Öykülerin Değerlendirilmesi (Sîmurg Örneği)”, C. 16, S. 1 (2007), ss. 77-96.
- HAYTA Akif, *Allah’a Bağlanmak*, 1. b., İstanbul: Onto, 2017.
- HIÇYILMAZ Yahya, Mehmet Akif İNCİ, Serdal SEVEN, “7-10 Yaş Grubu Çocukların Şiddet Algılarının Resimler Aracılığıyla Sosyal Güçler Bağlamında İncelenmesi”, C. 10, S. 15 (2015), ss. 503-18.
- HORTAÇSU Nuran, *İnsan İlişkileri*, 2. b., Ankara: İmge Kitabevi, 1997.
- HÖKELEKLI Hayati, *Din Psikolojisi*, 9. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- , *Psikolojiye Giriş*, 2. b., İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2009.
- KARABOĞA Mehmet Tahir, “Medya Çağında Çocuk ve Çocuk Kültürü: Şiddet ve Tüketim Kültürünün Yansımaları”, C. 2, S. 2 (2018), s. 17.
- KAYA Mevlüt, “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9 (1997), ss. 193-204.
- KLAVUZ Mehmet Akif, “Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”, C. 14, S. 2 (2005), ss. 44-46.
- KOÇ Ayşe, *Üniversite Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- KOÇ Bozkurt, “Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba”, *Dini Araştırmalar*, C. 11, S. 31 (2015), ss. 49-60.
- KOÇ Sabri, “Türk Eğitim Derneği XVIII.Eğitim Toplantısı”, *Türk Eğitim Derneği XVIII.Eğitim Toplantısı*, Ankara: Türk Eğitim Derneği, 1994, s. 268.
- KONUK Yurdagül, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, 1. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- KOYUNCU Rukiye, *Çocuklarda Benlik ve Kişilik Gelişimi*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1999.
- KÖYLÜ Mustafa, “Ahlak Eğitiminde Ailenin Rolü”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, 1. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. , <https://docplayer.biz.tr/18866220-Ahlak-egitiminde-ailenin-rolu.html>.
- KURAL Hasan, *Çocukta Dini Duygu ve Allah Tasavvuru*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1997.
- KURT Mehmet, *Çocuklarda Allah İnancı ve Tasavvuru*, (Bitirme Tezi Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2001.
- KUŞAY Asu, *Çocuk Yuvasında ve Çocuk Evinde Kalan Korunmaya Muhtaç Çocuklar İle Ailesi Yanında Yaşayan Çocukların Sosyal Becerilerinin Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.

- KUZUCU Yaşar, “Değişen Babalık Rolü ve Çocuk Gelişimine Etkisi”, S. 4 (2011), ss. 79-91.
- LÖK Neslihan, Ceyda BAŞOĞUL, Selma ÖNCEL, “Aile İçi Şiddetin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Psikososyal Desteğin Önemi”, *Psikiyatride Guncel Yaklaşımlar - Current Approaches in Psychiatry*, C. 8, S. 2 (2016), ss. 155-61.
- MEHMEDOĞLU Ali Ulvi, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- NACAR Bilge, *Çocuk Hikayelerinde Din Eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2008.
- OCAL Adem, Güven KEMERKAYA, Gökhan ARASTAMAN, “Yetiştirme Yurtlarında Kalan Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Dışlanmışlık Algısı”, *Turkish Journal of Education*, C. 2, S. 1 (2013), ss. 49-56.
- ONUR Bekir, (çev.), *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, 3. b., Ankara: İmge, 1998.
- OVA Nalan, “Türkiye’de Yazılı Basında “Çocuk Gelinler”’in Temsili”, C. 8, S. 2 (2014), ss. 238-62.
- ÖCAL Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 1. b., İstanbul: TDV yayınları, 2002.
- ÖCAL Mustafa, “Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma”, C. 13, S. 2 (2004), ss. 60-80.
- ÖNDER Mustafa, “Sevgi, Din Dili ve Hikayelerin Çocukların Din Eğitimindeki Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. Volume 6 Issue 3, S. 6 (2013), ss. 1285-98.
- ÖZCAN A.Osman, “Din ve Ahlak Eğitiminde Ailenin Rolü”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, S. 4 (1985).
- ÖZDEMİR Hacı Ali, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı (Burdur Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015.
- ÖZNUR YAŞAR, DAĞDELEN, NİHAL, “Korunmaya Muhtaç Çocukların Yetiştirilmesinde Çocuk Yurtlarından Çocuk Evlerine Geçişin, Çocukların Sosyo-Kültürel ve Psikolojik Gelişimlerine Etkisi Üzerine Bir Çalışma: Isparta Örneği”, S. 18 (2013), s. 211.
- PALMER Sue, *Zehirlenen Çocukluk*, 1. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- PAZARLI Osman, *Din Psikolojisi*, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- SAĞLAM Mehmet, Neriman ARAL, “Boşanma Sürecinde Olan Ailelerdeki Çocukların Aile Algılarının Resimler Aracılığı İle İncelenmesi”, *I. Çocuk Hakları Kongresi*, İstanbul: Çocuk Vakfı yayınları, 2011, s. 2.
- SAMBUR Bilal, (çev.), *Birey ve Dini*, 1. b., Ankara: Elis yayınları, 2004.
- SELÇUK Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, 2. b., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- SEYHAN Beyazıt Yaşar, “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler”, C. 18, S. 1 (2004), s. 68.
- SILAY Canan Ener, (çev.), *Keşfedilmemiş Benlik*, 1. b., İstanbul: Barış İlhan Yayınevi, 1999.
- SINANOĞU Abdulhamit, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, 1. b., Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.
- ŞAFAK Şeyma, *6-11 Yaş Çocuklarının Allah ve Peygamberden İstek ve Beklentileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2006.

- ŞAHİN Adem, *Yetiştirme Yurtlarındaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- ŞENTÜRK Ünal, “Parçalanmış Aile Çocuklarının Eğitimdeki Başarı/Başarısızlık Durumu(Malatya Örneği)”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 7, S. 29 (2012), ss. 105-26.
- ŞİMŞEK Eyüp, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 1 (2004), ss. 207-20.
- ŞİRİN Mustafa Ruhi, “Çocuk Modernleşmesi ve Çocuk Edebiyatı”, S. 774 (2016), ss. 31-40.
- TAN Necmettin, “Paul Tillich’in Tanrı Anlayışı”, S. 8 (2013), ss. 51-65.
- TOPALOĞLU Aydın, (çev.), “Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta Tann Kavramı”, S. 28 (2005), ss. 207-16.
- TUNÇ Mustafa Şekip, (çev.), “Dini Duygu”, C. 7, S. 13 (2014), ss. 303-21.
- TURAN İbrahim, “Osmanlı Dönemi Ahlak Kitaplarında Aile Ahlakı:Ahlak-ı Alai Örneği”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 2 (2016), s. 453.
- TÜRK Esra, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 14, S. 3 (2014), ss. 143-58.
- YAPICI Asım, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi(Bir Model Denemesi)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. DEUİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı (2016), ss. 83.
- YAVUZ Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 1. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987.
- YAVUZER Haluk, *Ana, Baba ve Çocuk*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- , *Çocuk ve Suç*, 2. b., İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1982.
- YAZIBAŞI Muhammed Ali, “Çocukluk Döneminde Din ve Din Eğitiminin Çocuklara Kazandırdıkları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1 (2017), s. 18.
- YILDIZ Murat, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 1. b., İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.
- YILMAZ Hüseyin, “Hz.Peygamberin Eğitiminde İlke Olarak Hoşgörü”, C. 8, S. 1 (2004).
- YILDIZ Mualla, “Çocukların Tanrı İmgesinin Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, C. 7, S. 13 (2013), s. 47.
- YILDIZ Zafer, “Diyanet Çocuk Dergisinin Din Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15 (2012), ss. 367-90.
- YÖRÜKOĞLU Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 36. b., İstanbul, 2015.
- ZENGİN Halise Kader, “Almanya’daki Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi: Âdem ve Havva Kıssası - Yaratılışı, Cennetten Çıkarılışları - Bağlamında 1-4.,6. Sınıf Çocukları Üzerine Bir Araştırma”, C. 51, S. 1 (2010), s. 233.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	CEYDA AYAZ
Tez Adı	ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURLARININ GELİŞMESİNDE SEVGİ VE GÜVENİN ETKİSİ (9-12 YAŞ GRUBU)
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tez Danışman(lar)ı	DOÇ. DR. AHMET ALBAYRAK
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 04.09.2019

İmza :